AZƏRBAYCAN SSR ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

MİRZƏ CAMAL CAVANŞİR QARABAĞİ

QARABAĞ TARİXİ

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı Bakı - 1959

Tərcümə, müqəddimə, qeydlər və adlar göstəricisi ***F.BABAYEVİNDİR***

*Redaktorları****: R. ƏLİYEV, Ş. TAĞIYEVA***

Nəşriyyat redaktorları: *B. Əliyev* və *Q. Balasanova*
Texredaktoru *Ş . Ağayeva*
Korrektorları: *M. Məmmədova* və *Q. Dondarov*

Çapa imzalanmış 11/VII 1959-çu il. Kağız formatı *60x921/*$_K$. Kağız vərəqi 6.25. Çap vərəqi 12,5. hes-nəşriyyat vərəqi 11,5. FQ 14576. Sifariş 6<:6. Tirajı 3000.
Qiyməti 9 man. 35 qəp

Mündəricat

İNSTITUTDAN .... s. 4

SƏRDAR VORONSOVUN TAPŞIRIĞI ÜZRƏ MİRZƏ CAMAL QARABAĞİNİN QARABAĞ VİLAYƏTİ XANLARI MƏRHUM PƏNAH XAN VƏ İBRAHİM XANIN HAKİMİYYƏT VƏ İSTİQLALİYYƏTİ VƏ MÜXTƏLİF HADİSƏLƏR HAQQINDA YAZDIĞI MƏLUMAT.............. s. 5

Birinci fəsil

QARABAĞ VİLAYƏTİNİN ƏSL YAŞAYIŞ YERLƏRİ, SƏRHƏDLƏRİ QƏDİM ŞƏHƏR VƏ ÇAYLARI HAQQINDA....................................... s. 6

İkinci fəsil

QARABAĞ VİLAYƏTİNİN TƏBƏƏLİYİ, KÖHNƏ ADƏT VƏ QAYDALARI HAQQINDA... s. 7

Üçüncü fəsil

MƏRHUM PƏNAH XANIN ƏSL-NƏSƏBİ VƏ QARABAĞ VİLAYƏTİNDƏKİ HÖKMRANLIĞI HAQQINDA................................ s. 8

Dördüncü fəsil

MƏRHUM PƏNAH XANIN ADINA XANLIQ FƏRMANI YAZILMASI VƏ ONUN HAKİMİYYƏTİ HAQQINDA.. s. 10

Beşinci fəsil

MƏRHUM İBRAHİM XANIN HAKİMİYYƏTİ VƏ O ZAMANIN QAYDALARI VƏ HADİSƏLƏRİ HAQQINDA.................................... s. 14

Altıncı fəsil

(BƏZİ) HADİSƏLƏR VƏ AQA MƏHƏMMƏD ŞAHIN ÖLÜMÜ HAQQINDA.. s. 15

Yeddinci fəsil

AĞA MƏHƏMMƏD ŞAH ÖLDÜRÜLDÜKDƏN VƏ İBRAHİM XAN BALAKƏNDƏN QARABAĞA QAYITDIQDAN SONRA BAŞ VERMİŞ HADİSƏLƏR HAQQINDA.. s. 19

İNSTİTUTDAN

Mirzə Camal Cavanşir Qarabağinin oxucularımıza təqdim edilən «Qarabağ tarixi» adlı əsəri Azərbaycanın XVIII-XIX əsrlər tarixinə aid qiymətli ilk məxəzlərdən biridir.

Mirzə Camal, Cavanşir elinin başçılarından birisinin oğlu idi. O, bir müddət Pənah xanın və onun oğlu İbrahim xanın yanında mirzəlik etmiş, 1797-ci ildə vəzir Molla Pənah Vaqif öldürüldükdən sonra isə vəzirlik vəzifəsinə təyin edilmişdi. Mirzə Camal bu vəzifəni İbrahim xanın oğlu Mehdiqulu xan zamanında belə (1822-ci ilə qədər) daşımışdır. Azərbaycanda xanlıqlar ləğv olunduqdan sonra o, əyalət məhkəməsinə təyin edilmiş və burada 18 il çalışaraq 1840-cı ildə yaşının çoxluğuna görə istefaya çıxmışdır.

Mirzə Camal 1853-cü ildə vəfat etmişdir.

Mirzə Camal öz əsərini fars dilində yazmış və onun mətni bizə əlyazması halında gəlib çıxmışdır.

Bu əsərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilk dəfə çap olunur. Əsərin A. Berje tərəfindən rus dilinə müxtəsər və sərbəst tərcüməsi 1855-ci ildə Tiflisdə nəşr olunan «Qafqaz» qəzetində dərc edilmişdir. A. Berje həmin tərcüməyə yazdığı müqəddimədə müəllifin şəxsiyyətindən bəhs edir onun tərcümeyi-halı haqqında M. F. Axundovun köməyilə Mirzə Camalın oğlu Rzaquludan məlumat aldığını söyləyir O, yazırdı: «Mirzə Camal ərəb, fars və osmanlı dillərindən başqa ləzgi və avar dillərini də bilirdi. Astronomiya tarix və coğrafiya haqqında olduqca gözəl məlumatı var idi. Tibb elmi ilə tanış olduğundan istefaya çıxdıqdan sonra ömrünün axırına qədər xəstələri pulsuz müalicə edirdi və buna görə də xalq arasında böyük hörməti var idi. O olduqca hafizəli və istedadlı bir şəxs idi. Ərəb və fars dillərində şer yazardı»[1].

Müqəddimə, 7 əsas fəsil, 13 qısa hissə və son sözdən ibarət olan bu əsərdə Qarabağın qədim zamanlardan başlayaraq 1828-ci ilə qədər davam edən siyasi tarixindən bəhs edilir.

Xüsusilə 1747-1828-ci illərdə Qarabağ və qonşu rayonlarda baş verən tarixi hadisələrə həsr olunmuş III—VII fəsillər daha çox qiymətlidir. Əsərdə bu illərə aid, xüsusilə Pənah xan və İbrahim xanın hakimiyyəti haqqında verilən məlumat başqa mənbələrə nisbətən daha dolğundur. Bu fəsillərin qiymətini artıran başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, əsərin müqəddimə və son sözündə deyildiyi kimi, bu hadisələri təsvir edən müəllif uzun zaman hər iki xanın yanında katiblik və vəzirlik etmiş, haqqında danışılan bir çox hadisələrin şahidi və iştirakçısı olmuşdur.

Qarabağ tarixi haqqında yazılmış digər əsərləri nəzərdən keçirdikdə bu qənaətə gəlmək olur ki, onların bir çoxunun əsasını, xüsusilə Pənah xan və İbrahim xan dövrlərinə aid olan hissələrini Mirzə Camalın əsəri təşkil etmişdir.

Öz əsərlərində əsas etibarilə Azərbaycanın siyasi tarixindən bəhs edən A. Bakıxanov, Mirzə Adıgözəlbəy və başqa müəlliflərdən fərqli olaraq Mirzə Camal Cavanşir öz əsərində Qarabağın ictimai-iqtisadi vəziyyəti, kənd təsərrüfatının, suvarma şəbəkəsinin vəziyyəti, becərilən bitkilər, xanların və onların qohumlarının əmlakı. gəliri, məxarici, xanlıqların hərbi qüvvələri, feodalların zülm və istismarı altında inləyən kəndlilərin və köçəri ellərin ağır güzəranı, İran qoşunlarının hücumları nəticəsində əhaliyə üz verən fəlakətlər və nəhayət, Qarabağın XVIII-XIX əsrlərdəki ictimai-iqtisadi vəziyyətini aydınlaşdıran bir sıra başqa hadisələr haqqında maraqlı mə'lumatlar verir.

Həmin əsərdə müəllifin dövrünün təsirindən törəyən bir sıra məhdud dünya görüşlərinə baxmayaraq, əsər bugünə kimi öz böyük elmi əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu bu əsərin əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun həm əslini, həm də Azərbaycan və rus dillərinə tərcüməsini nəşr etməyi lazım bilmişdir.

Əsər Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası əlyazmaları fondunda saxlanılan əlyazmasından (inv. № B-712/11603) tərcümə edilmişdir. Əsərin tərcüməsində atasının əsərinə bəzi əlavələr etmiş müəllifin oğlu praporşik Rzaqulunun əlyazmasından da köməkçi material kimi istifadə edilmişdir. Tərcüməyə qeydlər və ad cədvəlləri əlavə edilmişdir.

[1] «Qafqaz» qəzeti, 1855, № 61.

SƏRDAR VORONSOVUN TAPŞIRIĞI ÜZRƏ MİRZƏ CAMAL QARABAĞİNİN QARABAĞ VİLAYƏTİ XANLARI MƏRHUM PƏNAH XAN VƏ İBRAHİM XANIN HAKİMİYYƏT VƏ İSTİQLALİYYƏTİ VƏ MÜXTƏLİF HADİSƏLƏR HAQQINDA YAZDIĞI MƏLUMAT

Rəhmli və mərhəmətli allahın adı ilə

Hesabsız həmd, sonsuz səna məxluqatın pərvərdigarına yaraşar ki, səadət və böyüklük tacını istədiyi adamın başına qoyar və istədiyi adamı ondan məhrum edər. həqiqətən də izzət, səadət və bəxtiyarlıq onun ümumi kəraməti və əzəli lutflərindən biridir.

B e y t

«Bəndəçiliyi və şahlığı qismət etmək işi (sənin ixtiyarındadır). Səadəti
istədiyin adama verərsən».

Yeri-göyü yaradan allahın dərgahına gizli və örtülü deyildir ki, keçmiş vaqiə və hadisələri bilmək və hər vilayətin vəziyyət və keyfiyyətindən xəbərdar olmaq yalnız məlumatın artmasına və mənfəətin çoxalmasına səbəb ola bilər. Buna görə də hörmət və nəcabat sahibi olan şanlı kavaler polkovnik qarabağlı Şah Əmirxan Bəylərov müsəlman tarixi ilə 1263, xristian tarixi ilə isə 1847-çi ildə Şuşa qalasına gəldiyi zaman mənlə, yəni həqiqi və səmimi dostu, köhnə işçisi, uzun müddət Qarabağ xanları xidmətində» qulluq sahibi-mirzə və vəzir olmuş, onların hakimiyyətindən sonra isə yenə də yüksək Rusiya dövlətinin xidmətçiləri sırasında tapşırılan işləri yerinə yetirməyə çalışmış Qarabağlı Mirzə Camal Cavanşirlə (görüşdü). Söhbət zamanı (mənə qarşı olan) xeyirxahlığına görə, habelə səxavət və ehsan mənbəi, bəxşişlər xəzinəsi, əmirlər və böyüklər pənahgahı seçilmişlər və kiçiklər dayağı, əzəmətli ə'lahəzrət imperator və kəramətli xaqanın məhəbbətini qazanmış aləmpənah padşahın canişini, müxtəlif nişanlar sahibi, general ot infanteri, qraf və knyaz Mixail Semyonoviç Voronsova, - qadir və mərhəmətli allahın inayəti həmişə onun üzərində olsun,-nisbət bəslədiyi səmimiyyətə əsasən dedi: Əzəmətli(Voronsov), öz hökmü altında olan hər bir vilayətin tarixini və keçmiş xanların hakimiyyətini, onların ixtiyar və qüdrətini bilməyə olduqca maraq göstərir. Əgər bunları qələmə alıb, Qarabağ vilayətində üz vermiş (tarixi) hadisələrin həqiqətini və keçmiş xanların ixtiyar və qüdrətini, düzgün və müfəssəl surətdə, kəramət sahibi olan böyük əmirin hüzuruna ərz edən olsa, olduqca bəyənilmiş iş görmüş və onların mübarək xatirinin razılığını əldə etmiş olar.

Cənab canişin knyaza qarşı bəslədiyim səmimiyyətə və xüsusilə onun mənə qarşı göstərdiyi lütf və mərhəmətə görə belə bir xidməti özüm üçün tam xoşbaxtlıq və səadət vasitəsi bilərək, özümü kəramət və şövkət sahibi olan o böyük əmirin gözündə zərrə qədər də olsa cilvələndirmək və bununla da onun xoşhal olmasına və mərhəmət göstərməsi səadətinə nail olmaq istədim. Ona görə, allaha təvəkkül edərək, qədim tarixlərdə oxuduğum, yaşlı və təcrübəli adamlardan eşitdiyim və əlli il müddətində gözümlə görüb-bildiyim həqiqi hadisələrin hamısını, artırıb-əskiltmədən yazmağa başladım.

Ümid olunur ki, bu kitab onun şanlı dərgahına bir töhfə kimi qəbul ediləcək və icra etdiyim xidmətlərin biri və səmimiyyətimin nümunəsi kimi qarşılanacaqdır. (Bu işdə) allahdan kömək və müvəffəqiyyət dilərəm. Bu vərəqələri neçə fəslə ayırdım və hər fəsildə müəyyan hadisələri yazmağa başladım. Allah köməkçi və müvəffəqiyyət bəxş edəndir.

Birinci fəsil

QARABAĞ VİLAYƏTİNİN ƏSL YAŞAYIŞ YERLƏRİ, SƏRHƏDLƏRİ QƏDİM ŞƏHƏR VƏ ÇAYLARI HAQQINDA

Qədim tarix kitablarının yazdığına görə Qarabağ vilayətinin sərhəddi belədir: cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər - Araz çayıdır. İndi (Sınıq körpü) Qazax, Şəmsəddin və Dəmirçi-Həsənli camaatı arasındadır və Rusiya dövləti məmurları onu rus istilahilə Krasnı most, yəni Qızıl körpü adlandırırlar.

Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür.

Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla sərhəddi Kür çayına qədər - Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən (keçib) Araz çayına çatır.

Qərb tərəfdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır.

Nəhayət, keçmiş əsrlərdə (burada) iğtişaşlar və dəyişikliklər üz vermiş, bəzən İran, Rum (Türkiyə) və Türküstan padşahları bu vilayətləri fəth edib ayrı-ayrı sərhədlər qoymuş, qalalar tikmiş və onlara başqa adlar vermişlər.

Qarabağ vilayəti Aran məmləkətinin bir hissəsidir. Çünki Nuh peyğəmbərin, - ona allahın salamı olsun, - zamanında tufan olduqda və tufandan bir qədər keçdikdən sonra Nuhun Övladlarından biri Kür və Araz çayları arasındakı Tiflis, Gəncə, İravan, Naxçıvan, Ordubad şəhərləri və hal-hazırda Qarabağ torpağında xaraba qalmış Bərdə və Beyləqan vilayətləri və torpaqlarında hökmran və sahib olmuş, buraları abad etmiş və hamısına öz adını qoymuşdur. Onun adı Aran idi.

Qarabağ vilayətində salınan birinci şəhər Tərtər çayının üstündə və Kür çayının üç ağaclığında[1] olan Bərdə şəhəri və qalasıdır. Qədimdə o şəhərin əhalisi erməni və ya başqa bir millət imiş. Bağdadı abad və darülxülafə edərək, - orada sakin olan keçmiş Bəni Abbasiyyə xəlifələri zamanında, islam tarixi ilə 306, xristian tarixi ilə isə 886-cı ildə[2], bu şəhərin əhalisi müsəlman oldu. Bundan sonra olan Beyləqan şəhəridir ki, onu İran və Fars şahlarından biri olan Qubad padşah təxminən min beş yüz il bundan qabaq tikdirmişdir. O, Kür çayından geniş Beyləqan çölünə böyük arx çəkdirərək, orada şəhər yaratdı və ətrafında Köndələnçaydan Qarqarçaya qədər kəndlər saldırıb camaatı yerləşdirdi və güzəranlarını müəyyən etdi. Əhali oralarda əkin yerləri, otlaqlar, bağlar salıb kəndlər bina etdi. Qədim zamanlarda o böyük arxın adı Barlas idi, indi isə Govurarx adı ilə məşhurdur. Çingiz xan zamanına qədər o şəhər, arx və kəndlər abad idi.

635(1237/38)-ci ildə Çingiz xanın qoşunu gəlib, Beyləqan şəhərini mühasirə etdi və bir neçə aydan sonra şəhəri alıb camaatını qırdı. Qarabağ vilayətinin mahal və kəndlərinin əhalisi Qarabağ və Şirvan dağlarına qaçdı. Beyləqan şəhəri və o böyük arx bir müddət xaraba qaldı.

Teymur padşah Türküstandan Rum vilayətinin üstünə hücum etdi. Rum hökmdarı Sultan İldırım Bayəzidlə müharibə edərək, ona qalib gəldikdən sonra, oradan qayıtdı, Beyləqan şəhərini yenidən abad etdi, çoxlu camaat topladı və arxı təzədən təmir edərək şəhərə gətirdi. Bu yer, bir müddət Səfəvi dövrünə qədər abad idi. Səfəvi padşahları və Nadir şah zamanında qoşunların Gürcüstana və Şirvana gediş-gəlişi nəticəsində yenə viran oldu, şəhərin əhalisi isə ətrafa dağıldı. (Şəhər) indi də xaraba halındadır.

Doğrudan da bu, böyük faydalı bir arxdır. Bu arxın suyu ilə suvarılan əkin yerlərində taxıl, çəltik, pambıq, çəkil (tut) ağacları və başqa hər cür bitki əkilərsə, bollu məhsul əldə etmək olar. Belə ki, bir çetvert[3] buğdadan iyirmi çetvert, hətta ondan da artıq məhsul yığmaq olar. Xüsusilə buranın çəltiyi və darısı bol olur. Əgər bu bitkilərdən bir çetvert əkilərsə, təxminən əlli çetvert, hətta ondan daha artıq məhsul əldə edilə bilər. Bitkilərin əkilməsi də asandır. Belə ki, bu işi iki baş öküz ilə asanlıqla görmək olar. Əgər bu arxdan lazımi qayda ilə istifadə olunsa, onun ətrafında beş-altı min ailə kəndlər salıb, rahatlıqla yaşaya bilər. Bu böyük arxdan başqa, Arazdan çəkilmiş daha bir neçə arx vardır. Əgər hər arxın ətrafında yüz-iki yüz ailəlik kəndlər salınarsa, əhali taxıl, çəltik və pambıqdan bollu məhsul götürüb rahat yaşaya bilər. Beyləqan şəhərinin üç yüz ildən artıq xaraba olduğuna baxmayaraq, Pənah xan və İbrahim xanın hökmranlığının ilk illərində bu arxlardan istifadə olunur və xanlar onlardan gəlir əldə edirlər . Arxların adı belədir: Kürək arxı, Luvar arxı, Mehmənə arxı, Gəmiçi arxı, Sarı arx, Ayaz arxı, Taşqay arxı Xan arxı.

[1] Bir ağaç - təqribən 6-7 verstdir.

[2] Xristian tarixi düzgün göstərilməmişdir, çünki hicri 306-cu il 918-ci il iyun ayının 14-də başlayıb, 919-ci il iyunun 3-də qurtarmışdır

[3] Bir çetvert 250 puda bərabərdir

İkinci fəsil

QARABAĞ VİLAYƏTİNİN TƏBƏƏLİYİ, KÖHNƏ ADƏT VƏ QAYDALARI HAQQINDA

İranda olan cənnətməkan səfəvi sultanlarının dövründə. Qarabağ vilayəti və Dizaq, Vərəndə, Xaçın, Çiləbörd, Talışdan ibarət olan erməni Xəmsə[1] mahalları və elləri rəhmətlik Nadir şah zamanına qədər Gəncə bəylərbəyinin hökmünə tabe olmuşdur. Cavanşir, Otuziki, Bərgüşat və başqa ellər arasında kiçik xanların olmasına baxmayaraq, bunların hamısı Yelizavetpol bəylərbəyinin hökmü altında idi.

Nadir şah Tiflis, Gəncə, İravan, Naxçıvan və Qarabağ vilayətlərini Rum əhli və qoşununun əlindən alıb öz ixtiyarına keçirdikdən sonra, Qarabağ vilayəti yenə qısa müddət Yelizavetpol bəylərbəyi hökmünə tabe olmuş və bəzi vaxt Azərbaycan sərdarının ixtiyarına keçmişdir. Hər elin və mahalın xanları və məlikləri var idi. Bunlar Azərbaycan sərdarının əmri üzrə padşahın tapşırıqlarını yerinə yetirirdilər. Bu vəziyyət, Nadir şahın müsəlman tarixilə 1160, xristian (tarixilə) 1743-cü ildə[2] öldürüldüyü günə qədər davam etmişdir.

Üçüncü fəsil

MƏRHUM PƏNAH XANIN ƏSL-NƏSƏBİ VƏ QARABAĞ VİLAYƏTİNDƏKİ HÖKMRANLIĞI HAQQINDA

Mərhum Pənah xanın əsl-nəsəbi Dizaqın Cavanşir elindəndir. Bu el qədim zamanlarda Türküstandan gəlmiş Bəhmənli elinin bir qolu olan Sarıcalı oymağındandır. Bunların ata-babaları Cavanşir eli arasında məşhur, adlı-sanlı, çörəkli, mal-dövlət və ehsan sahibi olmuş adamlar idi.

Mərhum Nadir şah Qarabağ, Gənçə, Tiflis və Şirvan vilayətlərini aldıqdan sonra, ellər və kəndlər arasında görüb-tanıdığı hər bir şücaətli və işgüzar adamı yanına çağırıb, öz yaxın qulluqçuları sırasına alar və onu məvacib, ehtiram və mənsəb sahibi edərdi. O cümlədən ellər arasında Pənahəli bəy Sarıcalı Cavanşir adı ilə şöhrət tapmış, hər işdə fərqlənmiş, ad çıxarmış, müharibə və davada tay-tuşuna üstün gələn və xüsusilə mərhum Nadir şahın Rum əhli qoşunları ilə etdiyi muharibələrdə şücaət göstərmiş Pənah xanı da öz yanına apardı. O da istər səfərdə, istərsə evdə sədaqətlə qulluq etməyə çalışıb, şahın yanında mənsəb və hörmət sahibi oldu. O, bütün tapşırılan işləri yerinə yetirərdi.

Bir neçə il bu qərar ilə keçdi. Nadir şahın ona qarşı mərhəməti gündən-günə artmaqda idi. O, rütbə və mənsəbdə bütün tay-tuşundan, ustün oldu. Şahın evində və ellər arasında olan bir para qəlbiqara adamlar, paxılların adəti üzrə, açıqda və gizlində Pənah xanı mərhum Nadir şahın yanında o qədər pislədilər ki, mərhum şahın ona qarşı olan məhəbbətini ədavətə çevirdilər.

İşin həqiqətindən agah olan Pənah xan, canının qorxusundan, şah Xorasanda olduğu zaman, fürsət tapıb bir neçə qohumu və yaxın adamı ilə 1150 (1737/38)-ci ildə Qarabağ vilayətinə qaçdı. Şah onun qaçmasından xəbər tutarkən, onu yolda ələ keçirmək üçün ardınca çaparlar göndərdi. Lakin mümkün olmadı. Azərbaycan sərdarına, Gəncə, Tiflis və Şirvan hakimlərinə qəti fərmanlar göndərildi ki, Pənah xanı harda tapsalar, tutub şahın hüzuruna göndərsinlər. Şahın əmri ilə Pənah xanın ailəsini və qohum-əqrəbasını çox incidib, cərimə etdilərsə də fayda vermədi.

Pənah xan Qarabağ torpağına çatıb vaxtını yaxın adamları ilə birlikdə gah Qarabağın dağlarında gah da Şəki vilayətinin Qəbələ mahalında keçirirdi. O zaman təqribən, onbeş yaşına çatmış böyük oğlu İbrahim xəlil xan Xorasanda, öz evlərində yaşayırdı. Bir neçə vaxtdan sonra o da möhtərəm atasının ardınca Qarabağa kəldi.

Bu vəziyyət iki-üç il davam etdi. Nəhayət, Nadir şah hicri 1160-cı (1747) ildə öldürüldü. Pənah xan Qarabağın yerdə qalmış xalqı arasında üzə çıxdı, bacarıqlı cavanları başına toplayıb, Gəncə, Naxçıvan və sairəni qarət etməyə başladı. Yanında olan bütün cavanları və özünün yaxın adamlarını mal, paltar, at və yaraq sahibi etdi. Bu zaman xəbər çatdı ki, vaxtilə şah tərəfindən Xorasana köçürülmüş Cavanşir və başqa ellər özbaşına bütünlüklə oradan köçüb, vətənlərinə gəlməkdədirlər. Pənah xan yanında olan adamlarla birlikdə Qarabağ ellərini qarşılamaq üçün İraq və Azərbaycan sərhəddinə qədər getdi. Onu salamat görən, nökər və köməkçilərinin çoxluğunu müşahidə edən bütün el əhli və qohum-əqrəbası sevindi və Pənah xanla bərabər Qarabağ torpağına daxil oldular. Hər kəs öz əvvəlki yurduna gedib rahatlandı. Ellərin camaatı var-yoxdan çıxmış, soyulmuş, əziyyət çəkmiş və yoxsul olduğuna görə Pənah xan onların və öz qohumlarının bacarıqlı cavanlarından bir çoxunu öz tərəfinə çəkərək Şirvan, Şəki, Gəncə, İravan və Qarabağ vilayətlərini qarət etməyə başladı. Bütün çavanları mal və dövlət sahibi etdi. Mal, at və xələt paylamaqla, başqa camaatın da səmimiyyətini qazandı; müxalifət göstərənləri isə öldürmək və cəzalandırmaq yolu ilə özünə tabe etdi. Cavanşir, Otuziki və başqa ellər və kəndlərin əhalisindən heç bir kimsə Pənah xanın əmrindən çıxmağa cəsarət edə bilməzdi.

Şirvan və Şəki hakimləri Pənah xanın Qarabağ vilayətində belə bir istiqlaliyyət sahibi olduğunu görüb-eşitdikdə, onu özləri üçün zərərli bildilər. Hər ikisi Pənah xanı aradan qaldırmaq üçün ittifaq bağladılar.

Hələ Qarabağın erməni Xəmsə mahalları ona tabe olmadığı zaman (Pənah xan) ətraf xanların öz üzərinə hücum edəcəkləri təqdirdə ailə və qohumlarının, qulluqçu və yaxın adamlarının və (el)böyüklərinin qorunması üçün ellərin arasında münasib bir yerdə qala tikilməsini lazım bilmişdi. Məşvərətdən sonra, indi Kəbirli mahalı içində olan Bayat qalasının binası qoyuldu. Qısa bir zamanda möhkəm hasar və xəndək qayrıldı, bazar, hamam və məscid tikildi. Xan, bütün ailəsini, qohumlarının və el böyüklərinin əhl-əyalını oraya topladı. Ətrafda olan camaat hətta Pənah xanın tərəqqisini, onun rəftar və məhəbbətini eşidən Təbriz və Ərdəbil vilayətlərinin bir çox əhalisi və sənətkarları belə öz ailələri ilə birlikdə gəlib Bayat qalasında yerləşdilər. Bayat qalası müsəlman tarixi ilə 1161, xristian tarixi ilə 1745-ci ildə[1] tikilmişdir.

[1]Xəmsə - beşlik deməkdir. Adları çəkilən beş mahala «xəmsə» deyilirdilər.
[2] Hicri 1160-cı il miladi 1747-ci ilə bərabərdir. Nadir şah da 1747-ci ildə öldurülmüşdür.

Bayat qalası möhkəmləndikdən və Pənah xanın camaatı artdıqdan sonra, onlardan çoxlu zərər görən Şirvan və Şəki hakimləri ittifaq bağlayıb, Pənah xanı aradan qaldırmaq üçün böyük qoşunla Bayat qalasına hücum edərək onu mühasirə etdilər.

Mərhum Pənah xan, hər iki-üç gündə bir dəfə qohumlarının və ellərin adlı-sanlı atlıları və bacarıqlı nökərlərilə birlikdə qaladan bayıra çıxaraq, qala ilə düşmən qoşunu arasında olan böyük meydanda müharibəyə girişir, qəhrəmanlıqlar göstərir, Şirvan və Şəki qoşununa qalib gələrək qalaya qayıdırdı.

Şirvan və Şəki xanları heç bir iş görə bilmədilər. Mühasirə bir aydan artıq çəkdi. hər gün qoşunlarının qırılmasını at və eşşəklərinin qarət olunmasını görən xanlar peşiman və pərişan halda köçüb getdilər və hər kəs öz vilayətinə qayıtdı. Zəmanəsinin kamil adamlarından olan Şəki vilayətinin hakimi Hacı Çələbi qayıdan zaman bu sözləri dedi: Pənah xan bir xan idi. Biz gəldik onunla dava elədik və bir iş də görə bilmədik. Biz indi onu şah edib qayıdırıq.

Bu hadisədən sonra, hakimiyyət və istiqlaliyyəti gündən-günə artmaqda olan Pənah xan, erməni Xəmsə mahallarını özünə tabe etmək fikrinə düşdü. Ən əvvəl Çiləbörd, Talış və Dizaq məliklərilə ədavəti olan Vərəndə mahalının köhnə məliki Məlik Şahnəzər bəy mərhum Pənah xana itaət etməyi məsləhət bilib onun (təklifini) qəbul etdi və var qüvvəsilə ona dostluq və səmimiyyət göstərdi. Pənah xan da hörmət və dövlət sahibi olan belə bir böyük şəxsin itaət etməsini özü üçün xoşbaxtlıq sanıb, ona qarşı hörmət və ehtiramını gündən-günə artırırdı

Xaçın mahalının Məliki bir müddət düşmənçilik edərək əl-qol atdısa da, axırda (xana) tabe oldu və mərhum Pənah xan tərəfindən ata-babasından qalmış və indi də mövcud olan özünün ayrıca mülkünə təyin edildi. Bütün Xaçın əhalisi itaət edərək tapşırılan xidmətləri düzgün yerinə yetirirdilər. Dizaq, Çiləbörd və Talış məlikləri isə bir neçə il onunla düşmənçilik və dava etdilər. Axırda, qətl-qarət və lazımi tədbirlərdən sonra (onlar da) itaət etdilər.

Beş il Bayat qalasında yaşadıqdan sonra, ətrafı düşmən bürüdüyünə görə burada əbədi şəhər və qala tikmək ehtiyatsızlıq hesab edilərək (məsləhət görülmədi). Qarabağ ellərinin mal-qarasını dava zamanında düşmənin ziyanından möhkəm, keçilməz dağlarda qoruya bilmələri üçün qalanın Qarabağ dağlarına bitişən bir yerdə tikilməsi lazım bilindi. Şah bulağının üstündə Tərnəküt[1] adlı yerdə yaşayan Xaçın mahalının əhalisi həmişə Pənah xana qarşı ədavət bəsləyərək, onunla düşmənçilik etdiklərindən (Pənah xan) əvvəlcə onların fəsadını aradan qaldırmağı qət etdi. Süvari və piyadə qoşunla onların üstünə getdi. Xaçın mahalının əhalisi iki min tüfəngli və ailələri ilə birlikdə Ballıqaya yaxınlığında olan möhkəm bir yerdə sığınıb, ədavət və düşmənçiliyə başladılar. Mərhum Pənah xan onların səngərinə hücum etdi. Üç gün arası kəsilmədən qızğın müharibə oldu. Üçüncü gün Pənah xan onların səngərini tutdu...

Belə bir keçilməz yerin və iki min nəfərə qədər tüfənglinin möhkəm səngəri Pənah xanın əlinə keçəndən sonra ətrafdakı əhalinin və Xəmsə mahalları camaatının canına böyük qorxu düşdü. Onlar Pənah xanla gah sülh və barışıq, gah da düşmənçilik edirdilər. Çoxlu camaatı və dövləti olan Çiləbörd və Talış mahallarının qədim məlikləri Məlik Hatəm və Məlik Usub bəylə neçə dəfə müharibə oldu. Axırda onlar tab gətirə bilməyib, bir müddət çətin keçidləri olan yerlərdə, dərin dərələrdə, uca dağlar başında yaşadılar. Əkinlərinin, bağlarının və mal-qaralarının Pənah xanın adamları və qoşunu tərəfindən paymal və qarət olunduğunu, güzəranlarının pis keçdiyini görüb, təngə gəldilər; evlərini, bağlarını və əkinlərini tərk edərək Gəncə tərəfə qaçdılar və yeddi il Gəncə vilayətində və Şəmkür mahalında qaldılar.

Pənah xan Xaçın əhalisinin fəsad və ədavətindən asudə olduqdan sonra, Xaçın mahalına ayrıca məlik təyin etdi. (Mahalın) yerdə qalan əhalisi ona itaət etdi.

Bu hadisədən sonra, indi Şahbulağı adı ilə məşhur olan Tərnəküt qalasının binası qoyuldu. Məsləhətə görə Bayat qalasını tərk etdilər. Şahbulağındakı böyük çeşmə yanında qala tikərək, onun ətrafında yüksək yerdə geniş hasar hördülər, bazar, çarsu (meydan), hamam və məscid tikdilər. Müsəlman (tarixi ilə) 1165 (1751/52) -ci ildə, el camaatının butün evləri - böyüklərin, sənətkarların, xanın yaxın adamlarının və xidmətçilərinin (ailəsi) Şahbulağı qalasına köçürüldü.

(Xan), tamamilə müstəqil olaraq üç-dörd il Şahbulağında yaşadı. Mərhum xanın gündən-günə artmaqda olan istiqlaliyyətinin şöhrəti, adamlarının çoxluğu və qüdrətinin səsi ətrafa yayıldı. Şirvan, Şəki, Gəncə, İravan, Naxçıvan, Təbriz və Qaradağ xanları Pənah xanın yanına elçi və məktub göndərib, onunla dost və müttəfiq olmaq istədiklərini bildirirdilər. O da xanların bəzisi ilə qohum oldu. Naxçıvan, Təbriz və Qaradağ hakimlərinin hökmü altında olan Naxçıvanın Zəngəzur, Təbrizin Qapan və Qaradağın Çuldur və Meqri mahallarına əl uzadaraq hamısına sahib oldu. Onları Qarabağın başqa rəiyyətlərinə qataraq, hamısına məliklər və sultanlar təyin etdi. Hamı mərhum Pənah xanın əmrinə tabe oldu və indi də olmaqdadır

[1] Hicri 1161-ci il, miladi 1748-ci ilə bərabərdir.

Dördüncü fəsil

MƏRHUM PƏNAH XANIN ADINA XANLIQ FƏRMANI YAZILMASI VƏ ONUN HAKİMİYYƏTİ HAQQINDA

Məhrum Nadir şah öldürüldükdən sonra, qardaşı oğlu Əliqulu xan, Adil şah[2] ləqəbilə mərhum Nadir şahın şahlıq taxtına çıxdı. Adil şah tərəfindən Azərbaycan ölkəsinə sərdar təyin edilmiş Təbriz şəhərində yaşayan Əmir Aslan xan, Pənah xanın Qarabağda olan belə bir şöhrət və istiqlaliyyətini eşitdikdə, öz adından ona (hədiyyə olaraq) at, qılınc və xələt göndərərək, onu Adil şaha itaət etməyə də'vət və təşviq etdi[3].

Mərhum Pənah xan onun elçilərinə layiq olan hörmət və mehribanlıq göstərdi. Ellərin bacarıqlı mötəbər, adlı-sanlı kəndxudalarından bir neçə nəfərini elçilərlə birlikdə Əmir Aslanın yanına göndərdi. Çünki, hələ belə bir şövkət və dövlət sahibi olan əmirlə düşmənçilik, ədavət və müharibə etmək vaxtı deyildi. (Digər tərəfdən) ətrafda olan bəzi vilayətlərin xanları, üzdə dostluqdan və sədaqətdən dəm vurduqlarına baxmayaraq, ürəkdə Pənah xanın pisliyini istəyirdilər. Buna görə o, Adil şahın dövlətinə itaət etməyə hazır olduğunu və ona xidmət edəcəyini bildirərək, sədaqətini andıran cavablar və hədiyyələr göndərdi.

Sərdar Əmir Aslan belə bir itaəti və elçilərin gəlişini Adil şah dövləti üçün böyük xidmət sanıb, Adil şahın hüzuruna məktub yazdı.

Müsəlman tarixi ilə 1161, xristian tarixi ilə 1745-ci 1ildə Adil şahın (Pənah xana) xan adı verilməsi və Qarabağ hakimliyi vəzifəsinə təyin edilməsi haqqında imzaladığı fərman qiymətli xələt, qızıl yəhərli at və qaş-daşla bəzənmiş qılıncla birlikdə Sərdar Əmir Aslanın yaxın adamı vasitəsilə, o zaman yaşadıqları Bayat qalasına kəlib çatdı. Sərdar Əmir Aslan özü də Pənah xana ayrıca töhfələr köndərmiş, Pənah xanın elçi sifətilə köndərdiyi kəndxudalara xələt və bəxşişlər verib, onlara hörmət və mehribanlıq etmişdi.

Beləliklə xanlıq və hakimlik adı Pənah xana ilk dəfə mərhum Nadir şahın qardaşı oğlu Adil şahın fərmanı ilə verilmişdi**.**

Az bir müddətdən sonra Pənah xana xəbər çatdı ki, mərhum Nadir şahın oğlu Şahrux Mirzə, Adil şah adlandırılan Əliqulu xanı öldürərək, Xorasanda şahlıq taxtında oturmuş və İraq, Azərbaycan və Fars torpaqlarında qarma-qarışıqlıq üz vermişdir.

Bu zaman Pənah xan Gəncə, İravan, Naxçıvan və xüsusilə Ərdəbil vilayətlərini ələ keçirmək və o yerlərin xanlarını özünə tabe etmək qərarına gəldi. Az bir müddətdə onların bir parasını zorla, bəzisini isə məktub və elçi göndərmək; və qohumluq vasitəsilə öz itaəti altına aldı. Xüsusilə, Sarıcalı Dərgahqulu bəyi Ərdəbilə hakim təyin etdi. Gəncə xanzadələrindən kefi istədiyi adamı hökumət işinə təyin edir, istəmədiyini isə vəzifəsindən çıxarırdı. O vilayətlərin xanlarının uşaqlarından bir neçəsini girov adı ilə gətirib, Şahbulağı qalasında saxlayırdı.

Bu vəziyyət, Məhəmmədhəsən xan Qacarın Mazandaran, İraq Azərbaycan tərəflərində özünü müstəqil elan etdiyi günə qədər davam edirdi. Hökumət işlərini bir an belə unutmayan mərhum Pənah xanın işgüzar və bacarıqlı adamları, xanın əmrinə görə məsləhət üçün yığışıb dedilər: «Mərhum Nadir şah vəfat etdikdən sonra bizimlə Əliqulu xan və Sərdar Əmir Aslanın arasında sülh, ittifaq və dostluq əlaqəsi davam etməkdə idi. İndi, çox mümkündür ki, belə bir münasibat və dostluq əlaqəsi bizimlə Məhəmmədhəsən xan arasında olmasın. Ətraf xanlarından da bir o qədər xatircəm deyilik Onların Məhəmmədhəsən xanı üzərimizə təhrik edərək, onunla birlikdə bizə qarşı çıxacaqları ehtimalı vardır. (Belə bir vəziyyətdə) Qarabağın elləri, adlı-sanlı adamları qızılbaş qoşununun ayağı altında paymal olar, biz isə Şahbulağı qalasında elə bir qüvvətli düşmənin və ətraf xanların qarşısında müqavimət göstərə bilməyib, bütünlüklə qırılarıq. Ona görə bu işin əlacını qabaqdan görmək lazımdır. Biz gərək dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin. Qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə daima açıq olmalı və mahallarla rabitəmiz, əlaqəmiz (bir an belə) kəsilməməlidir».

[1] T ə r n ə k ü t-Tərtərçayın orta axını hissəsindədir.

[2] A.Bakıxanov yazır ki, o, Əlişah ləqəbilə taxta çıxmışdır (bax: A. Bakıxanov. «Gulüstani-İrəm», Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1951, səh. 159).

[3] Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Əmir Aslan xan Pənahəli bəyi görmək arzusu ilə gəlib, onunla görüşdü. Bax: Mirzə Adıgözəlbəy. «Qarabağnamə», .Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1950, səh. 55.

Bu məsləhəti həmişə xeyirxahlıq göstərən Məlik Şahnəzər bəyə söylədilər və onun məsləhəti və bələdçiliyi ilə Şuşa qalasını tikmək qərarına gəldilər. Xanın bir neçə nəfər bilici və məlumatlı adamı gedib, qalanın yerini və ətrafını yoxladı. Qalanın içində iki-üç bulaqdan başqa axar su yox idi. Bu bulaqların suyu isə qala camaatına kifayət etməzdi. Ona görə, güman gələn yerlərdə quyu qazdırıb, müəyyən elədilər ki, buranın bir çox yerlərində su quyuları qazmaq mümkündür. Bu xəbəri mərhum Pənah xana çatdırdılar. (Xan) sevinərək, bir neçə nəfər öz yaxın adamı ilə buraya gəldi, yerlə tanış olub, əzmlə qalanın binasını qoydu.

İslam tarixi ilə 1170, xristian tarixi ilə 1754[2]-cü ildə Şahbulağı qalasının sakinləri olan bütün rəiyyətləri - əyanın, məliklərin, mülazimlərin, ellərin və bir para kəndlilərin kəndxudalarının ailələrini köçürüb, bu qalanın içində yerləşdirdi. O vaxta qədər burada yaşayış evləri yox idi. Bura, şərq tərəfdə, qalanın altı verstliyində yaşayan Şuşa kəndi əhalisinin əkin yeri və otlağı idi.

Xalqı yerləşdirib, hamıya, xüsusilə özü üçün yurd və imarət müəyyən etdikdən sonra mahir ustalar, ağıllı işgüzar adamlarla qalanın hasarını çəkdirdi. Mərhum Pənah xanın tikdirdiyi hasar indi xarab olmuşdur. Yalnız bəzi yerlərdə divarın qalıqları görünür.

Qalanın tikilişindən bir il keçdikdən sonra Ağa Məhəmməd şahın atası Məhəmmədhəsən xan Qacar İraq və Azərbaycan qoşunu ilə Şuşa qalasını almaq və mərhum Pənah xanı özünə tabe etmək məqsədilə Arazdan keçib qalanın dörd ağaclığında çadırlar qurdurdu. Mərhum Pənah xanı tabe etmək və beləliklə Şuşa qalasını ələ keçirmək üçün çox düşündü, tədbirlər tökdü. Bir ay orada oturdu. Lakin bu qədər çoxlu qoşun ilə qalaya yaxınlaşa bilmədi. Əksinə, Qarabağın qoçaq əhalisi Məhəmmədhəsən xan ordusunun at-qatırını və başqa mal-qarasını istər açıq, istərsə də gizli surətdə qarət edərək, onun qoşununa çoxlu ziyan vurdu.

Bu zaman Kərim xan Zəndin Fars məmləkətinin Şiraz şəhərində qüvvət tapması və qoşun toplayıb, İraqı və Mazandaranı almaq niyyətində olması xəbəri Məhəmmədhəsən xana çatdı. Məhəmmədhəsən xan, belə bir vəziyyətdə qalanı almaq, Gəncəyə, Şirvana və başqa yerlərə sahib olmaq fikrindən əl çəkərək, sürətlə İraq, Fars və Mazandaran tərəfə hərəkət etdi. (Lakin) Kərim xan Zənd Məhəmmədhəsən xan gəlib çatana qədər bütün fars vilayətini, İraq və başqa vilayətlərin bir para yerlərini ələ keçirib, Məhəmmədhəsan xanla müharibəyə hazırlaşmışdı. Bu tərəfdən də Məhəmmədhəsən xan Azərbaycanın, Gilanın və başqa yerlərin çoxlu qoşunu ilə Kərim xanı dəf etmək üçün farsa tərəf hərəkət etdi. Lakin baxt və dövlət allah vergsi olduğundan, Məhəmmədhəsən xanın bir neçə yaxın adamı xəyanət fikrinə düşüb, onu öldürdülər və böyük mənsəb və ənam almaq təmənnasilə, başını kəsib Kərim xanın yanına apardılar. Belə yaramaz işlərdə böyüklər və sərdarların qeyrətini qorumaq sərdarların öhdəsinə düşdüyündən Kərim xan, Məhəmmədhəsən xanın qatillərini mərhəmət və ənamdan məhrum edərək, başqaları da öz xeyirxah ağalarına qarşı belə bir xəyanətə əl atmasınlar deyə onlara cəza verdi.

Məhəmmədhəsən xan hadisəsindən sonra, Nadir şahın sərdarlarından biri olan Urmiyalı Fətəli xan Əfşar, dövlət iddiasilə Urmiya vilayətindən baş qaldıraraq, bütün Azərbaycanı tutdu. Mərhum Pənah xanın yanına mahir elçilər göndərib, onu itaətə və ittifaqa dəvət etdi. Lakin Pənah xan belə sərdarlara itaət etməyi haqlı olaraq, özü üçün əskiklik və ar bilib, elçiləri kobud cavablarla geri qaytardı.

Elçilər qayıdıb (yerlərinə) çatdıqdan sonra Fətəli xan, Azərbaycan, Urmiya və başqa vilayətlərin əhalisindən çoxlu qoşun toplayıb qalanı almaq, Qarabağı ələ keçirmək və Pənah xanı aradan qaldırmaq məqsədilə Şuşa qalasına gəlib qalanın bir ağaclığında düşərgə qurdu.

Gizlində mərhum Pənah xana ədavət bəsləyən Çiləbörd və Talış mahalının məlikləri Fətəli xanın yanına getdilər. Onlar, altı ay qalanın yaxınlığında oturdular. Hər neçə gündən bir, mərhum Pənah xanın qoşunu ilə Fətəli xan ordusu arasında vuruşma üz verir və hər dəfə mərhum Pənah xanın qoşunu Qızılbaş ordusuna qalib gəlirdi. Bu müddətdə bir iş görə bilməyən Fətəli xan (vəziyyətinin) gündən-günə çətinləşdiyini və məğlubiyyətinin (artdığını) müşahidə edirdi.

Nəhayət, bir gün, özünün bütün atlı və piyadə qoşunları və adı çəkilən mahalların məliklərinin piyadaları ilə birlikdə hücuma başlayıb, Şuşa çayından keçərək, qalanın yarım verstliyinə çatdı.

Bu tərəfdən də Pənah xan adlı-sanlı igid cavanlar, ellərin, habelə Vərəndə və Xaçın mahallarının qoçaq tüfəngliləri ilə birlikdə, başqa tərəfdən isə ellərin süvari sərkərdələri mərhum Pənah xanın şücaətli qohumları ilə bərabər hücum edək Fətəli xan ordusu vurub-öldürməkdən əl çəkməyincə onları dərin dərələrdə və dar keçidlərdə tutub öldürməyi davam etdirdilər.

Bu hücumda Fətəli xanın qoşunundan, təxminən iki min nəfər piyada və süvari qırıldı və əsir düşdü. Məğlub olan (düşmən) sonsuz pərişanlıq və peşimanlıqla öz düşərgəsinə qayıtdı. Pənah xan isə əsirləri və ələ keçən qaniməti götürüb, qələbə və zəfərlə qalaya gəldi.

[1] Hicri 1161-ci il, miladi 1748-ci ilə bərabərdir

[2] Hicri 1170-çi ili miladi 1756-57-ci ilə bərabərdir.

Bu hadisədən sonra Fətəli xan Əfşar, qoşununun məğlub olması və qış fəslinin yaxınlaşmasına görə, sülh və barışıq təklif etdi. Mahir elçilər göndərib, and-aman içərək belə vədə verdi: «Əgər Pənah xan, qoşunumdan aldığı əsirləri geri qaytarsa, mənlə ittifaq və dostluq etsə, qızımın kəbinini onun böyük oğlu İbrahimxəlil ağaya kəsdirəcəyəm. (Beləliklə də) biz əbədi qohum və dost olacağıq. Bir şərtlə ki, İbrahimxəlil ağanı mənim yanıma göndərsin. O isə orduda şirni içilib, kəbin kəsildikdən və iki-üç gün burada (qonaq) qaldıqdan sonra geri qayıtsın».

Pənah xanı xatircəm etmək üçün İbrahimxəlil ağa qayıdana qədər özünün evladı və qohumlarından üç nəfər adlı-sanlı şəxsi girov adı ilə saxlamaları üçün Pənah xanın yanına göndərmişdi.

Mərhum Pənah xan Fətəli xanın and-amanına,övladını və qohumlarını göndərməsinə inanıb, İbrahimxəlil ağanı bir neçə kəndxuda ilə Fətəli xanın ordusuna yola saldı. Fətəli xan bu xəbəri eşitcək sevindi. Evladından bir neçə nəfəri onu qarşılamaq üçün göndərdi. İbrahimxəlil ağanı hörmət, təntənə və çalğı ilə orduya gətirdilər. Saatın nəhs olmasını bəhanə edərək, İbrahimxəlil ağanı iki gün ordugahda, kef məclislərində saxladılar. Bu müddət içərisində qalaya, Pənah xanın yanına dəfələrlə etimadlı, şirindilli adamlar göndərib, adətləri üzrə adam aldatmaq və öz işlərini düzəltmək üçün bütün fırıldaqları və lazım olan rəsmi mərasimi əmələ gətirdilər. O iki günün içərisində əsir və dustaqlarını xilas etdilər. Üçüncü gün isə İbrahimxəlil ağanı və kəndxudaları dustaq kimi, özlərilə bərabər götürüb getdilər və Urmiya qalasına çatana qədər heç bir yerdə dayanmadılar.

Bu hadisədən mərhum Pənah xan və Qarabağın o əyanları çox pərişan, peşman və məyus oldular. Nəhayət, qəmginliyin, çox peşimançılığın faydasız olduğunu düşünərək, İbrahimxəlil ağanı xilas və Fətəli xanı dəf etmək üçün məsləhət və tədbirlər görməyə başladılar.

Pərvərdigari-aləm, insi-cinsi yaradan xaliq, hər anda və zamanda, düzgün, vəfalı və haqşünas adamların dostu və köməkçisidir. Xüsusilə o, əhd-peymanda və sözündə möhkəm olan, alçaqlıq və peşimançılıqla nəticələnəcək məkr və hiylədən qaçan şəxslərə müvəffəqiyyət və qələbə bəxş edər. Buna görə də belə bir zamanda İraq və Fars torpaqlarında dövlət sahibi olmuş Kərim xan Zənd allahın köməyilə tam istiqlaliyyət əldə etdi. O, adı çəkilən Fətəli xanla düşmənçiliyə başlayıb, öz qohumlarından bir nəfəri[1] Fətəli xan müharibəsinə namizəd edərək onu İraq və Fars qoşunları ilə Azərbaycana göndərdi, Fətəli xan da bu xəbəri eşitcək, Kərm xanın qoşunları gəlib çatmamış, Azərbaycanın və ətraf (nahiyələrn) bütün qoşunları ilə onun qarşısına çıxdı. İki tərəfin qoşunu İsfahan yaxınlığında bir-birilə üzləşib döyüşə başladılar. Kərim xanın qoşunu məğlub, qoşun sərdarı olan qohumu isə döyüş meydanında həlak oldu. Fətəli xan zəfər tapıb, İraq vilayətinin bir parça yerlərini də aldıqdan sonra geri qayıtdı.

Bu hadisədən sonra Kərim xan Zənd intiqam almaq fikrinə düşdü. Çoxlu qoşunla Fars vilayətindən hərəkət edərək, Fətəli xanı dəf etmək əzmilə Azərbaycana tərəf getdi. Azərbaycana çatmamış bir etimadlı adamını mərhum Pənah xanın yanına göndərib, ona qarşı olan lütf və mehribanlığını və onunla müttəfiq olmaq istədiyini bildirdi. Göndərdiyi məktubunda belə yazmışdı: «Fətəli xan bizim nəinki təkcə düşmənimiz, hətta qanlımızdır. Sizə qarşı da olduqca yaramaz işlər görmüş, andını, peymanını pozmuşdur. Sənin oğlunu məkr və hiylə ilə aparıb məhbus etmişdir. İndi var qüvvə ilə bizə kömək etməli və bu işdə heç şeydən müzayiqə etməməlisən. Çünki intiqam alsaq və oğlunu xilas etsək, siz sevindiyiniz kimi biz də arzumuza çatmış olacağıq».

Pənah xan yalançı və hiyləgər düşməni aradan qaldırmaq üçün qarşısına çıxmış belə bir təsadüfü qənimət bilib, müntəzəm qoşunu və Qarabağın adlı-sanlı süvarilərilə Azərbaycan torpağında Kərim xanla görüşdü. Kərim xan ona qarşı böyük izzət və ehtiram göstərib, ənamlar bəxş etdikdən sonra, Fətəli xanı birlikdə dəf etmək üçün Urmiya vilayətinə tərəf yola düşdülər.

Fətəli xan da ixtiyarında olan vilayətlərin çoxlu qoşunu ilə onların qarşısına çıxdı. Hər iki qoşun müharibəyə başladı. Nəhayət, Fətəli xan məğlub olub Urmiya qalasına çəkildi. Bir neçə gündən sonra, itaətdən başqa çarə görməyib, Kərim xanın isə ümid verici vədlərini eşidib, onun yanına gəldi[2]. Kərim xan Urmiya qalasını ələ keçirib müstəqil oldu.

İranda hələ müstəqil padşah olmadığından Kərim xan özünə İran şahının vəkili adı və ləqəbi verib deyirdi: «Bir padşah aralığa çıxıb taxta oturmayınca mən padşahın vəkiliyəm». Ona görə də Kərim xanı vəkil adlandırırdılar. O, Urmiyada dustaq olan İbrahimxəlil ağanı zindandan buraxdırıb öz yanına çağırdı, ona at, qılınc, xələt və Qarabağ xanlığı və hakimiyyəti fərmanını verib, hörmətlə təmtəraqla Qarabağa yola saldı. Pənah xana qarşı olan məhəbbətinə görə ona lutf və mehribanlıq göstərib dedi: «Mənə qarşı göstərdiyin sədaqətin və köməyin əvəzini çıxmaq üçün bir neçə müddət mənim yanımda qalmağını xahiş edirəm». Onu özü ilə bərabər Şiraza apardı.

[1]Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, Kərim xan Zənd Fətəli xanın müharibəsinə öz qardaşı İskəndər bəyi göndərdi. Bax: Adıgözəl bəy Göstərilən əsəri, səh. 77.

[2] Bakıxanovun yazdığına görə bu hadisə 1176 (1763)-cı ildə baş vermişdir (bax: A. Bakıxanov. Göstərilən əsəri, səh. 165).

Mərhum İbrahimxəlil xan Qarabağa kəldi. Qarabağın və başqa vilayətlərin camaatı ona itaət etdi, o isə hökumət və xanlıq taxtına çıxıb kimsəyə itaət etmədən, müstəqil olaraq hökmranlıq etməyə başladı.

Mərhum Pənah xan az bir müddət Kərim xanın paytaxtı olan Şirazda qaldıqdan sonra əcəli çatıb, Şirazda allahın rəhmətinə getdi. Cənazəsini böyük hörmətlə Qarabağa gətirib, indi Ağdam adı ilə məşhur olan, özünün satın aldığı halal mülkündə dəfn etdilər. Allah ona rəhmət eləsin.

İşlərin gedişi və baş vermiş hadisələrdən məlumdur ki, mərhum Nadir şah öləndən sonra rəhmətlik Pənah xan on iki il davam edən hakimiyyəti dövründə həmişə fəth, zəfər, baxt və dövlət sahibi olmuşdur. Azərbaycan vilayətinin çox hissəsi onun hökmü və itaəti altında idi.

Kərim xan Fətəli xanı özü ilə aparıb, İsfahanın yaxınlığında, qohumu müharibədə öldürüldüyü yerdə öldürdü. (Beləliklə də) ondan intiqamını aldı, habelə mərhum Pənah xana yalandan and içdiyi, məkr və hiylə işlətdiyi üçün. allah onu cəzasına çatdırdı. Məkr, hiylə və yalan toxumundan peşimançılıq və zərərdən başqa bir şey bitməz. Allah məkri, hiyləni, yalandan and içməyi və əhdi pozmağı öz bəndələrinə qadağan etmişdir. Təcrübədə təsdiq olmuşdur ki, dostuna, xeyirxahına, böyüyünə yalan danışan, hiylə və xəyanət işlədən, allahın əmrilə böyüklüyə çatmış böyük şəxsin mərhəmətini saymayıb, ona xor baxan adamın cəzası həmişə zərər və peşimançılıq olmuşdur. «Allah mükafat və cəza verəndir. (O), xeyr işə mükafat, şərr işə (isə) cəza verər».

Beşinci fəsil

MƏRHUM İBRAHİM XANIN HAKİMİYYƏTİ VƏ O ZAMANIN QAYDALARI VƏ HADİSƏLƏRİ HAQQINDA

Mərhum İbrahim xan müsəlman tarixi ilə 1174-cü xristian tarixi ilə 1756-cı[1] ildən 1221 (1806)-ci ilə qədər Qarabağ hökuməti taxtında oturmuş, İran və Rum padşahlarına itaət etmədən və boyun əymədən müstəqil hökmranlıq etmişdir. Onun hökmü və fərmanı Şirvan, Şəki, Gəncə, İravan, Naxçıvan, Xoy, Qaradağ, Təbriz, Ərdəbil vilayətləri, hətta Marağa, İraq və Azərbaycan sərhəddi olan Qaplankuhda belə işlərdi. Vilayətlərin xanları mərhum İbrahim xanın hökmü və əmri ilə təyin edilər və ya vəzifədən götürülərdi[2]. O, Avar və Dağıstan valisi Ümmə xan Nusal xan oğlunun möhtərəm bacısını alaraq onunla qohum olmuşdu. Zərurət zamanı İbrahim xan Dağıstan və ləzgi vilayətindən qoşun istəyərək, onu Ümmə xan və başqa sərkərdələrlə birlikdə Qarabağ vilayətinə gətirib öz övladı, sərkərdələri və Qarabağ qoşunu ilə lazım gələn yerlərə göndərir, istədiyi adamı tənbeh edər və itaəti altına alardı.

Bundan başqa, Şahsevən, Qaradağ, Xoy və Gəncə vilayətlərinin xanları ilə də qohum olmuşdu. Bunların hamısı ya güc, ya da qohumluq vasitəsilə onun itaətini ürəkdən qəbul etmişdilər. O, hətta Təbriz və Qaradağ vilayətlərinin bəzi mahallarını öz adlı-sanlı sərkərdələrinə bağışlamışdı ki, onların gəlirindən mənfəət götürsünlər. Padşah adı daşımadığına baxmayaraq, İbrahim xanın dövlət və cəlalı İran padşahlarının cah-cəlalından əskik deyildi. Adı çəkilən vilayətlərin xanlarının övladı həmişə Şuşa qalasında, mərhum İbrahim xanın yanında girov sifətilə yaşayırdılar.

Bu vəziyyət Şirazda girov halında saxlanılan Ağa Məhəmməd xan Məhəmmədhəsən xan oğlu Qacarın, Kərim xanın vəfatından sonra, (o şəhərdən) qaçdığı günlərə qədər davam edirdi.

Səltənət iddiasında (olan Ağa Məhəmməd xan) bir neçə il çalışdıqdan sonra İraq və Farsı tutub, Tehran şəhərini paytaxt etdi. O, müsəlman tarixilə 1107 (1695-96)-ci ildə[3] Azərbaycan vilayətinə gəlib, İravan və Talış vilayətindən başqa Arazın cənub tərəfində olan bütün vilayətləri aldı.

Bu hadisələrdən əvvəl o, İbrahim xana xələt, qılınc, qızıl yəhər və əsbablı at göndərib, itaətə dəvət etmişdi. Aralarında zahiri hörmət və dildə itaət var idi. Elçi gəlib-gedirdi. O cümlədən İbrahim xan girov adı ilə şirin dilli, bacarıqlı bir şəxs olan Mirzə Vəli Baharlı ilə birlikdə əmisi oğlu Əbdüssəməd bəyi onun yanına göndərmişdi. Şah da onlara olduqca hörmət edib, öz yanında saxlayırdı.

Bu arada Ağa Məhəmməd xan Kirmanda səltənət iddiasında olan düşməni, qoçaq və səxavətli Lütfəli xan Zəndə qalib gəlib, Kirman əhalisinin hamısını qırdı. İbrahim xanla Ağa Məhəmməd şahın arasını poza biləcək bəzi işlər üz verdi. Əbdüssəməd bəy Mirzə Vəli Baharlı və neçə nəfər nökəri ilə Kirmandan qaçdı. Bunların ardınca atlılar göndərildi. Çaparlar gecə-gündüz yol gedərək, onlardan qabağa düşüb, Sərcəm kəndi əhalisinə xəbər verdilər. Atlı və piyadalar Qızıl Özən çayının kənarında yolun üstünü kəsib Əbdüssəməd bəylə vuruşdular. Əbdüssəməd bəy güllə ilə dizindən yaralandı. Onu yoldaşları ilə bərabər tutdular. Mirzə Vəli də tutuldu. Əbdüssəməd bəy həmin yaradan orada vəfat etdi. Başqa dustaqları Mirzə Vəli ilə birlikdə şahın yanına aparıb, Tehran şəhərində həbs etdilər.

Ağa Məhəmməd şah Şuşa qalası altında olanda mərhum İbrahim xanın elçiləri hərdən bir onun yanına gəlib gedərdilər. Bir gün Ağa Məhəmməd şah, İbrahim xanın sifarişlərindən qəzəblənib dustaqların edamı haqqında fərman verdi. Onun əmrilə Mirzə Vəlini Tehranda topun ağzına bağlayıb atdılar. On nəfərdən ibarət olan başqa dustaqları da öldürdülər. Onlardan heç birini sağ qoymadılar. Allah onlara rəhmət eləsin.

[1] Hicri 1174-çü il 1760-61-ci ilə bərabərdir. Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, İbrahim xan Qarabaği hakimliyə 1173 (1759)-cü ildə təyin olunmuşdur.

[2] Burada müəllif açıqdan-açığa mübaliğə edir. Ətraf vilayətlərin xanlarına böyük təsiri olduğuna baxmayaraq İbrahim xan, İran dövlətindən icazəsiz xanları təyin etmək və ya vəzifədən kənar etmək iqtidarına malik deyildi. Xüsusilə, Təbriz, Xoy, Marağa və İravan xanları heç bir vaxt ondan asılı olmamışlar. Bu mübaliğə Mirzə Adıgözəl bəydə də müşahidə olunur. Ehtimal etmək olar ki, Mirzə Adıgözəl bəy əsərini yazdığı vaxt Mirzə Camalın kitabından istifadə etmişdir (bax: Mirzə Adıgözəl bəy. Göstərilən əsəri, səh. 77).

[3] Bu tarix yanlışdır; 1207 (1792-1793)-ci il olmalıdır.

Altıncı fəsil

(BƏZİ) HADİSƏLƏR VƏ AQA MƏHƏMMƏD ŞAHIN ÖLÜMÜ HAQQINDA

İbrahim xanla Ağa Məhəmməd şahın münasibəti pozularaq aralarında inciklik əmələ gəldiyindən (şah) 1209 (1794-95)-cu ildə Tiflis, İravan, Qarabağ və Talış vilayətlərini qəsb etmək üçün böyük ordu və çoxlu əsgərlə Azərbaycana tərəf hərəkət etdi. Əvvəlcə, sərkərdələrinin ən görkəmlisi olan Əliqulu xan Şahsevəni başqa xanlarla birlikdə İravan qalasının üstünə göndərdi. Özü isə bütün İraq, Fars, Azərbaycan və Xorasan qoşunları ilə Şuşa qalasının üstünə gəlib, qalanın bir ağaclığında, Gövaxan düşərgəsində ordusunu yerləşdirdi.

Tiflis valisi şövkətli İrakli xan, İravan hakimi Məhəmməd xan və Talış hakimi Mir Mustafa xan, Ağa Məhəmməd şahın itaətini qəbul etməyəcəkləri və bir-birinə kömək edib, müttəfiq olacaqları haqqında İbrahim xanla and içmişdilər. (Buna görə İbrahim xan) Qarabağ ellərinin bir parasını Tiflisə, bir parasını isə Şirvan vilayətinə özü təyin etdiyi Mustafa xanın yanına göndərdi. Siyahi və dəftərdə adları qeyd olunmuş yerdə qalan elləri və qoşunu Qarabağ dağlarında və qala içərisində yerləşdirib, Qarabağ elləri və mahallarından çoxlu piyada və atlı topladı; qalanı qorumaq üçün lazım olan bütün vəsaiti, böyük və kiçik topları qurdurub, şahla müharibəyə hazırlaşdı.

Ağa Məhəmməd şah, otuz üç gün qala ətrafında qaldığına baxmayaraq, o qədər böyük qoşunla qalanın beş verstliyindən axan çaydan keçə bilmədi. Qarabağın atlı və piyada qoşunu, ellərin, kəndlərin sərkərdələri, Vərəndə, Dizaq və Xaçın mahallarının məlikləri meşədə, yollar və keçidlərdə Qızılbaş qoşununu tutub qarət edirdilər. hər gün dəstə-dəstə at, qatır, dəvə və başqa tədarükatı, ordu üçün vilayətlərdən göndərilən taxıl karvanlarını qarət və əsir edərək, mərhum İbrahim xanın yanına gətirirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, o vaxtın hesabilə bir qatırı dörd manata, dəvəni altı, bir baş yaxşı atı isə on manata satırdılar. Düşmən Qarabağ qoşununun gecə basqınlarından qorxaraq, ordugahın ətrafında möhkəm bürclər tikmişdi. Bir gecə Vərəndə mahalının piyadaları böyük bir dəstə ilə gedərək, Ağa Məhəməd şahın özünəməxsus tüfənglilər tərəfindən mühafizə olunan böyük bir bürcü alıb, bir saatın içərisində bütün tüfənglilər qırdılar və sağ qalan iki-üç nəfəri gün çıxan vaxtı mərhum İbrahim xanın yanına gətirdilər. İstər gecə, istərsə gündüz, Qızılbaş qoşununu bir an belə rahat qoymurdular. Üç-dörd dəfə şah özü böyük qoşunla çayı keçmək və qalaya yaxınlaşmaq istədi. Bu tərəfdən cəld piyadalar, qoçaq süvarilər sərkərdələrlə birlikdə (şahın) qabağına çıxıb, qəhrəmancasına döyüşdülər və onu məğlub edərək geri qaytardılar.

Bu arada Gəncə hakimi Cavad xan vaxtilə mərhum İbrahim xandan üz çevirmiş və Gəncə vilayətinə gedib, Cavad xanın yanında gün keçirən Çiləbörd mahalının məliki Məlik Məcnunla birlikdə Ağa Məhəmməd şahın yanına gəldi. Ağa Məhəmməd şah bunların məsləhətilə min məğlubiyyət və pərişanlıqla qalanın yanından köçüb, Gürcüstanı istila etmək məqsədilə Tiflisə tərəf hərəkət etdi.

Mərhum İbrahim xan şahın hərəkətindən qabaq şövkətli Gürcüstan valisinə belə xəbər göndərdi: «Ağa Mələmməd şah qalanı işğal etməkdə aciz qalmışdır, qoşununa və ordusunun minik heyvanına çoxlu ziyan dəymişdir. Bu məğlubiyyətini düzəltmək üçün Tiflisi almaq və Gürcüstanın kəndlərini qarət etmək fikrindədir. Onun fəsadının və istilasının qarşısını almaq tədarükündə olun».

Ağa Məhəmməd şah həqiqi mühasirə dövrü keçirmiş qoşununun və heyvanlarının istirahəti üçün ordusunu Ağdam ətrafında yerləşdirdi. Burada bir aydan artıq istirahət etdikdən sonra, Gürcüstan vilayətini və Tiflis şəhərini almaq üçün yola düşdü. Cavad xanla Məlik Məcnun hər yerdə qoşunun qabağında gedib şaha bələdçilik edirdilər. Tiflisə çatdıqdan sonra, qısa bir müddət ərzində şəhəri işğal edərək[1] yandırdılar. Şəhərin və yaxın kəndlərin əhalisini qarət və əsir etdikdən sonra Azərbaycana qayıtdılar. Hər yerdə Kür boyu ilə irəliləyərək Cavad kəndi yaxınlığında Arazdan keçdilər, Muğan düzündə qışlaq qurub, qışı orada başa verdilər.

Yaz vaxtı, İravan qalası və vilayəti hələ işğal olunmadığı bir halda, Fars ölkəsində yenə həyəcan, Kirman və sairədə iğtişaşlar üz verməkdə idi (Buna görə şah)işləri nəzmə salmaq üçün Fars vilayətinə getdi.

Haman yaz fəslində, şah farsda olduğu zaman, İbrahim xan Dağıstandan qoşun gətirtdirib Gəncəni mühasirə etdi. Tiflisin bərbad olmasına (Cavad xan) bais olduğu üçün İbrahim xan bu işə Gürcüstan valisini də cəlb etdi. Oğlu və bacısını İbrahim xanın yanına girov göndərdi. Bir daha İbrahim xanın itaətindən çıxmayacağına söz verdi. Məlik Məcnun isə vuruşma zamanı öldürüldü.

Ağa Məhəmməd şah hələ Fars və Xorasan torpağında olduğu zaman, böyük sərdar general-anşef qraf Valeryan Zubov əzəmətli imperatriça Yekaterinanın əmri və fərmanı üzrə saysız-hesabsız qoşunla Dərbəndə çatıb[2] qalanı aldı. Oradan Şamaxıya gəlib şəhərin yaxınlığında ordu qurdu.

Mərhum İbrahim xan oğlu Əbülfət xanı Qarabağın bir neçə bəyzadəsi ilə birlikdə töhfə, hədiyyələr və

cins atlarla, tam bir razılıq və rəğbətlə, böyük sərdar Valeryan Zubovun hüzuruna göndərib, yüksək Rusiya dövlətinə səmimi qəlbdən itaət edəcəyini və sədaqətini bildirdi. Əzəmətli imperatriçanın adına səmimiyyət və sədaqətini andıran bir ərizə də yazdı.

Böyük sərdar Əbülfat xanı və Qarabağ bəyzadələrini lazımi hörmət və təzimlə qarşılayıb, İbrahim xanın ərizəsini xanın etimadlı adamı və öz eşik-ağası ilə Dərbənd və Qızlar yolu vasitəsilə əzəmətli imperatriçanın hüzuruna göndərdi. Bir knyaz vasitəsilə İbrahim xana qiymətli töhfə və hədiyyələr göndərib, onu əzəmətli padşahın əbədi mərhəmətinə ümidvar etdi.

İbrahim xanın, oğlunu böyük sərdarın yanına göndərməsi xəbəri ətraf xanların qulağına çatdıqda Talış xanı Mir Mustafa xan, Şirvanlı Mustafa xan, Cavad xan, hətta İravan, Naxçıvan, Xoy və Qaradağ xanları mərhum İbrahim xanın yanına elçilər göndərib dedilər ki, biz İbrahim xanın məsləhətindən çıxmarıq. (O),Rusiya dövlətinə itaət etməyi məsləhət gördüyü üçün biz də mərhəmətli Rusiya padşahına səmimiyyətlə itaət etməyi qəbul edəcəyik. İbrahim xan xanlardan aldığı bütün məktubları təzədən böyük sərdar Zubovun hüzuruna göndərdi.

Gürcustan valisinin Şirvan, Xoy, İravan və başqa xanlara nisbətən daha qədim ocaq, geniş torpaq və böyük dövlət sahibi olduğuna baxmayaraq, o, İbrahim xanın məsləhətindən kənara çıxmırdı. Çünki Avar və Dağıstan hakimi mərhum Ümmə xan və o yerlərin başqa əmirləri İbrahim xana yaxın və qohum olduqları üçün ona itaət edirdilər. Gürcüstan valisi ilə mərhum İbrahim xanın arası pozulduğu zaman Ümmə xan və başqa Dağıstan xanları İbrahim xanın göstərişi üzrə böyük qoşunla Gürcüstana gedib, çoxlu ziyanlar verirdilər. Məsələn, 1199(1784-85)-cu ildə İbrahim xanla valinin arası pozulduğu zaman, Avar hakimi Ümmə xan böyük qoşunla Gürcüstana gedib, Sıqnaq qalasını və Gümüşxananı zəbt etdi, çoxlu adam qırdı, əhalinin yerdə qalan əyal və uşaqlarını əsir edərək, bir çox ətraf kəndləri qarət elədi. Oradan Axısqa vilayətinə, Süleyman paşanın yanına gedərək qışı orada qaldı. Rum sultanından çoxlu xələt və ənam aldı. Yazda yenə Gürcüstandan Dağıstana qayıtdığı zaman keçid və sərhəd başında olan Vaxan qalasını mühasirə etdi. (Gürcü) knyazlarından knyaz Abaşidze öz əhl-əyalı ilə bu möhkəm qalada yaşayırdı. (Ümmə xan) qalanı zəbt edərək, camaatın çoxunu öldürdü. Qalanın yerdə qalan arvad-uşağını əsir, mal-dövlətlərini isə qarət etdi. Knyaz Abaşidzenin bir qızını bir para şeylərlə töhfə və hədiyə olaraq İbrahim xanın yanına göndərdi. İbrahim xan isə onun kəbinini özünə kəsdirdi. Knyaz Abaşidzenin o qızından bir oğlan və bir qız oldu. Knyaz Abaşidzenin başqa bir qızını Ümmə xan aldı. Bu cəhətdən valinin İbrahim xana ehtiyacı çox idi. Şirvan, Şəki, Gəncə, İravan, Xoy, Qaradağ, Naxçıvan, Talış və Təbriz xanları, habelə Şahsevən və Şəqaqi xanları mərhum İbrahim xana itaət edərək, onun sözündən çıxa bilmədikləri də (buna bir səbəb idi). Tiflis valisi də ehtiyat edək, yüksək Rusiya dövlətinə səmimiyətlə itaət etməyə razılıq verdi, elçi və ərizə göndərdi.

Hamı yüksək (Rusiya) dövlətinə itaət etməyə hazırlaşdığı zaman, əzəmətli imperatriça vəfat etdi[3]. Böyük sərdar Zubov Əbülfət xanı, Qarabağın bəyzadə və kəndxudalarını böyük hörmət və çoxlu ənamla yola salıb, mərhum padşah Pavelin əmrinə görə geri qayıdacağını İbrahim xana xəbər verdi.

Bu xəbər həm qəm-qüssəyə, həm də Ağa Məhəmməd şahın ədavətinin artmasına səbəb oldu. Çünki o, mərhum İbrahim xanı tələfat vermədən, xoşluq və mülayimliklə özünə tabe etmək fikrində idi. Lakin İbrahim xanın müharibəsiz əbədi Rusiya dövlətinə itaət edib, səmimiyyət göstərməsi, islam və İran padşahından üz çevirməsi onu olduqca qəzəbləndirmişdi. (Buna görə) mərhum İbrahim xanı yox etmək qərarına gələrək, yaz fəslində böyük qoşunla Azərbaycana tərəf hərəkət etdi[1].

Qarabağ vilayətində üç il davam edən quraqlıq nəticəsində taxıl və başqa bitkilər məhsul vermədiyindən, şiddətli qəhətlik baş vermişdi. Taxılın qiyməti o qədər qalxmışdı ki, hətta bir çetvert buğdanı o vaxtın pulu ilə 45 manata güclə almaq olurdu. İş çətinliyə düşdü. Ağa Məhəmməd şah Qızılbaş qoşunu ilə Araz çayı kənarına çatdı. Azuqənin qəhətliyindən və son neçə ilin əziyyətindən sonra Şuşa qalasında belə bir güclü padşahın qarşısında durmaq çətin idi. Əlacsız qalan (İbrahim xan) arvad-uşağı, qohumları, məruf bəylərin ailəsi və sədaqətli xidmətçiləri ilə birlikdə qaladan köçüb, Car və Tala tərəfə getdi ki, orada dayanıb, Dağıstan, Kürcüstan və başqa vilayətlər kömək edərlərsə, tədarük görüb, müharibəyə hazırlaşsın, əks təqdirdə oradan Dağıstana, öz qohumu Avar hakimi Ümmə xanın evinə gedərək Ağa Məhəmməd şahın əziyyətindən qorunsun.

O zaman mərhum xanın yanında olub, ondan ayrılmaq istəməyən xanlar arasında kürəkəni Nəsir xan, Əta xan Şahsevən, yenə kürəkəni olan Şəki vilayətinin hakimi Səlim xan, Şəki vilayəti. və Şahsevən bəyləri va onların övladları da var idi.

[1] Ağa Məhəmməd şah Tiflis şəhərini 1795-ci il sentyabrın 12-də almışdır.

[2] Qraf Zubovun qoşunu 1796-cı il may ayının 2-də Dərbəndə yaxınlaşdı.

[3].İmperatriça II Ekaterina 1796-cı il. noyabr ayının 6-da vəfat etmişdir.

Ağa Məhəmməd şah Araz qırağında İbrahim xanın qaladan çıxıb getdiyini eşitdikdə ardınca sərkərdələrlə birlikdə iki minə yaxın atlı göndərdi, Gəncə yolunda və ya Kür kənarında xəbərdar olub, ona çatmalarını əmr etdi. Göndərilən haman Şahsevən qoşunu Tərtərçay körpüsünün yaxınlığında mərhum İbrahim xanın köç və camaatına çataraq döyüşə başladı. Köç-külfətə və başqa adamlara bir zərər toxunmadı. Onlar köçün bir para şeylərini qarət edib geri qayıtdılar.

İbrahim xan Kür çayı və Şəki vilayətindən keçərək, Balakən və Car torpağına gəldi. Car və Tala kəndxudaları və başçıları mərhum İbrahim xanı başqa xanlarla birlikdə tutub Dağıstana buraxmamaları haqqında Ağa Məhəmməd şahdan fərman aldıqlarına baxmayaraq Car, Balakən və İlisu əhalisi uzun müddət İbrahim xandan məhəbbət və ənam gördüklərindən və həmişə onun itaətində olub, əmirlərini icra etdiklərindən (xanın) qeydinə qaldılar. Ona lazım olan xeyirxahlıq, hörmət və qonaqpərəstlik göstərərək, onu özlərindən razı saldılar. Onu iyirmi gün Balakən torpağında saxladılar. Bu zaman Ağa Məhəmməd şahın Şuşa qalasında öldürülməsi xəbəri İbrahim xana çatdı.

Ağa Məhəmməd şahın öldürülməsinin təfsilatı belədir: İbrahim xan qaladan çıxıb Balakənə getdikdən sonra Ağa Məhəmməd şah heç bir maniəyə rast gəlmədən Şuşa qalasına girib bir həftə orada qaldı. Bir gecə xoşu gəlmədiyi bir işə görə Səfərəli bəy və Abbas bəy adlı iki nəfər yaxın xidmətçisinə acıqlanıb dedi: «Səhər açılan kimi hər ikinizə ağır cəza verəcəyəm». Onlar bilirdilər ki, şah heç vaxt öz dediyindən və buyurduğundan dönmür. Odur ki, canlarının qorxusundai səhər açılana qədər onu öldürməyi lazım bildilər. Sübh açılan zaman, şah yuxuda ikən şahın otağına girib iti xəncərlə onu öldürdülər. Qapıları bağladılar. Şahın cəvahir bazubəndini, tacını və həmayilini götürüb, Sadıq xan Şəqaqinin yanına getdilər və əhvalatı ona söylədilər.

Sadıq xan şahın qorxusundan onların sözünə inanmadı. Şaha heç bir inamı və xatircəmliyi olmadığından və həmişə canının qorxusunu çəkdiyindən bu əhvalatı da şahın hiyləsi təsəvvür edərək, onların sözünə inanmadı. Nəhayət, bir çox möhkəm andlardan sonra xatircəm oldu. Lakin yenə, böyük qorxu içərisində idi, əvvəlki qayda ilə Ağa Məhəmməd şahın yaşadığı İbrahim xanın böyük oğlu rəhmətlik general-mayor Məhəmmədhəsən ağanın evinə girdi. hər yerdə tam bir ədəblə irəliləyərək, şah yatan otağın pərdəsini qaldırdı. Baş əydi və yavaş-yavaş otağa girdi. Səfərəli bəy nə qədər onu ürəkləndirirdisə də, o, yenə qorxurdu. Səfərəli bəy qabağa düşərək, yorğanı şahın başından çəkdi və onun xəncərlə parçalanmış cəsədini ona göstərdi. Sadıq bəy tab gətirməyərək tez haman bazubəndi, tacı və həmayili götürüb öz mənzilinə gəldi və şayiə yaydı ki, şah ona Gəncə və Gürcüstana getməyi əmr etmişdir. Bütün adamlarını, Şəqaqi qoşununu və şahın qatillərindən biri olan Abbası özü ilə götürüb qaladan çıxdı. Səfərəli bəy qalada qaldı.

Sadıq bəyin getməsindən iki saat keçməmişdi ki, şahın öldürülməsi xəbəri qalanın içərisinə yayıldı Qızılbaş xanları çaşmış və pərişan bir halda, toplaya bildikləri adamları ilə birlikdə dəstə-dəstə qaçmağa üz qoydular.

Şəhər əhalisi tökülüşüb, əllərinə keçən adamları soyundura-soyundura imarətə daxil oldular. İmarətin şeyləri, xalı-gəbəsi və şahın başqa qızıl, gümüş və cavahiratı qarət edildiyi zaman igidliyi və şücaətilə məşhur olan mərhum İbrahim xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy xəbər tutaraq, bir neçə nəfər nökəri ilə imarətin qapısını kəsdi. Hər kəs əlinə düşəni aparmışdı. (O), yerdə qalan şeyləri camaatın əlindən aldı, cəvahirdən və qızıldan (qayrılmış) alətləri, qızıl-gümüş qab-qacağı, xalı-gəbə, pul və başqa şeyləri tamamilə ələ keçirib,. Məhəmmədhəsən ağanın evindən öz evinə apardı. Qalanın içərisində hökumət və divan işlərilə məşğul oldu. Ağa Məhəmməd şahın kəsilmiş başını öz məktubu ilə birlikdə qədim xidmətçilərindən[1] birinin vasitəsilə Balakənə mərhum İbrahim xanın yanına göndərdi. Şahın başı İbrahim xanın hüzuruna çatdıqda onun öldürülməsi hamıya yə'qin oldu. Nəcabətin və ehtiramın tələbinə görə, şahın başını tam bir hörmətlə, qüsl və kəfən etdirib, lazımi dini mərasim qaydalarını bilən yaxşı mö'təbər mollalarla Cara göndərərək, o yerin böyük adamlarının qəbristanlığında dəfn etdirdi[2].

(Xan) bir para maniələrə görə Qarabağa gedə bilməyib, üç ay Balakəndə qaldı, hamı, xüsusilə Gürcüstan valisi, Gəncə hakimi Cavad xan və şirvanlı Mustafa xan töhfələr, hədiyyələr göndərib, onunla muttəfiq və bir olmaq arzusunda olduqlarını bildirirdilər. Çünki qüvvətli düşmən olan padşah artıq ölmüşdü. Bütün Azərbaycanın və başqa yerlərin xanları həmişə mərhum İbrahim xanın hökmü və itaəti altında olub, uzun müddət onun əzəmət və şövkətini gördüklərindən hər şeydən əvvəl istəyirdilər ki, onun mübarək xatırını özlərindən razı salsınlar, onunla möhkəm əlaqə bağlasınlar. Məhəmməd bəy isə mərhum İbrahim xan gələnə qədər Qarabağ vilayətində hökumət işlərilə məşğul idi.

[1] Bu hadisə 1797-ci ildə baş vermişdir. Bax: N. Dubrovin. «İstoriə voinı i vladıçestva russkix na Kavkaze», Ş cild, SPb, 1886 səh. 209.

Balakəndə bir ay qaldıqdan sonra Avar hakimi Ümmə xan və başqa Dağıstan sərkərdələri yeyinti və geyim şeylərindən ibarət böyük tədarük və çoxlu qoşunla mərhum İbrahim xanın yanına gəlib, belə bir böyük əmirin hörmətinə layiq qohumluq, mehribanlıq və qonaqpərəstlik mərasimini yerinə yetirdilər. Təkcə mərhum xana, onun adlı-sanlı oğullarına və Qarabağın bəylərinə deyil, hətta Şahsevən xanları və onların bəyzadələrinə də hörmət edib, xərc və azuqə verməkdə heç bir qüsur göstərmədilər.

Ümmə xanın gəldiyindən iki ay keçdikdən sonra, İbrahim xan Dağıstan qoşunu və sərkərdələri,

habelə Şahsevən və Qarabağ camaatı ilə birlikdə Balakəndən Qarabağa tərəf hərəkət etdi. Qarabağ əhlinin onun əleyhinə çıxması və müxalifət köstərməsi, habelə cavanlıq qürurundan başqa,əlinə bu qədər dövlət və şahlıq vəsaiti düşən Məhəmməd bəyin şeytana uyub müxalifət göstərməsi və özündən başqasını tanımaq istəməməsinin qarşısını almaq üçün xan Qarabağa hərəkət etmədən əvvəl, o zaman Mehdiqulu ağa adlanan Mehdiqulu xanı Qarabağ bəylərinin bir neçə övladı ilə oraya göndərdi.

Məhəmməd bəy Mehdiqulu xanın bəyzadələrlə Qarabağa gəlişindən sonra səmimiyyətdən, düzlükdən və İbrahim xanın itaətindən çıxmayacağından danışırdısa da, ürəyində hakimiyyət həvəsinə düşmüşdü. O, bir para dələduzu, xain və qorxaqları başına toplayıb, hökuməti öz əlinə almaq istəyirdi. Mehdiqulu xan zəruriyyətə görə onunla yumşaq rəftar edirdi, çünki pərdəni yırtmaqla bir iş görə bilməzdi. O, gah ətrafda, gah da qalanın içində gəzir, həqiqəti mərhum xana yazıb gözləyirdi. Bu xəbər mərhum İbrahim xana Kür qırağında çatdıqda övladlarının ən böyüyü mərhum Məhəmmədhəsən ağanı beş yüz nəfər ləzgi qoşunu və Qarabağ sərkərdələri ilə təcili olaraq yola saldı.

Mərhum xanın gəlmək xəbərini eşidən Məhəmməd bəy Qarabağ ellərini Araz kənarına köçürtmək və müxalifət etmək fikrinə düşdü. Mərhum Məhəmmədhəsən ağa, Məhəmməd bəyin qoşunu və tərəfdarlarının yığıncağı olan Kirs dağındakı qalanın üç verstliyinə çatdı. Qarabağ əhli, qoşunu və mərhum ağanı gördükdən sonra hamı dəstə-dəstə onun xidmətinə gəlib əlini öpdülər. (Məhəmməd bəyin) topladığı ellər, yerləşdirildikləri meşə və çöllərdə qalmışdılar. (Məhəmmədhəsən ağa) adam göndərib Məhəmməd bəyi öz yanına çağırdı. Əvvəlcə Məhəmməd bəy qorxuya düşdü, lakin sonra xatircəm olub, Məhəmmədhəsən ağanın hüzuruna gəldi. mərhum Məhəmmədhəsən ağanın əlini öpüb, xatircəmliklə onun yanında qaldı. (Məhəmmədhəsən ağa) Məhəmməd bəyin istiqlaliyyəti zamanında qarışıqlığa bais olan bir neçə cinayətkarı Məhəmməd bəyin gözü qabağında məsuliyyətə cə lb edib, cəzalandırmağı əmr etdi.

Qalanın içərisində olan Mehdiqulu xan mərhum ağanın gəldiyini və qoşunla qalanın yanından keçib getdiyini eşitdikdə, əmisi oğlu Məhəmməd bəyin adamlarını tutub həbs etdirdi. Məhəmmədhəsən ağa Qarabağ ellərini xatircəm edərək, bütün mahallara hökmlər yazdı, hamıya öz işi və kasıbçılığı ilə məşğul olmağı əmr etdi. Nəhayət, İbrahim xan qoşun əhli, yaxın adamları, Nəsir xan və Əta xan Şahsevənlə Qarabağa kəldi.

1.Mirzə Adıgözəl bəyin yazdığına görə şahın kəsilmiş başını Balakənə qarabağlı Məhəmməd Rəfi bəy aparmışdır (bax: Mirzə Adıgözəl bəy. Göstərilən əsəri, səh. 90).

[2] Mirzə Adıgözəl bəy yazır ki, İbrahim xan, şahın başını bir sovqat kimi Gürcüstan valisinə göndərdi (b a x: yenə orada).

Yeddinci fəsil

AĞA MƏHƏMMƏD ŞAH ÖLDÜRÜLDÜKDƏN VƏ İBRAHİM XAN BALAKƏNDƏN QARABAĞA QAYITDIQDAN SONRA BAŞ VERMİŞ HADİSƏLƏR HAQQINDA

Mərhum (İbrahim) xan Qarabağa gəlib, hökumət taxtında oturduğu zaman vilayətin əhalisi qəhətlik və məşəqqət nəticəsində var-yoxdan çıxıb olduqca pərişan idilər. Ellərin çoxu Gürcüstan, Gəncə, İravan, Şirvan və hətta Rum vilayətlərinə dağılıb getmiş, mal-dövlətləri qarət olunmuşdu. Ətrafdakı xanlar üzdə itaətdən, dostluqdan dəm vururdularsa da, gizlində öz xeyirlərinə çalışırdılar. Belə xanlardan biri də şirvanlı Mustafa xan idi. İbrahim xan Balakəndə olan zaman Mustafa xan, İbrahim xanın kürəkəni Səlim xan Şəki hakimiyyətini ələ alıb, onun dövlətinə zərər yetirməsin .deyə, Səlim xanın böyük qardaşını Şəkiyə hakim tə'yin etdi.

Məhəmməd bəy mərhum Məhəmmədhəsən ağa tərəfindən xatircəm edildikdən sonra başqa xanların övladı kimi mərhum Pənah xan sülaləsi arasında heç bir qorxu hiss etmədən yaşayırdı. Buna baxmayaraq, cavanlığı üzündən və dövlətinə məğrur olduqundan Kür qırağına gedib, şəkili Məhəmmədhəsən xanla dostluq etməyə başladı. Məhəmmədhəsən xan onu aldadıb dedi:

«Mən bir kor kişiyəm, Mustafa xanın hökmündən cana gəlmişəm. Gəl, qızımı sənə verim, mənim yanımda qal; Şəki vilayətinin hökumətini öz əlinə al».

Məhəmməd bəy bu sözlərə aldanıb öz adlı-sanlı qohumundan, möhtərəm əmisindən əl çəkərək Məhəmmədhəsən xanın yanına getdi. Məhəmmədhəsən xan isə onu gəlcək tutub həbs etdi; yanında olan bütün cavahiratına, puluna və başqa şeylərinə sahib oldu. Mustafa xan qədimdən Məhəmməd bəylə qanlı idi, çünki atasının əvəzinə onun atasını və qardaşını öldürmüşdü. Mustafa xan Məhəmmədhəsən xanın yanına adam göndərib Məhəmməd bəyi öz yanına gətirərək öldürdü.

Beləliklə, (Mustafa xan) mərhum İbrahim xanın qardaşı oğlunu öldürdüyündən qorxu çəkərək, yenidən Qarabağla düşmənçiliyə başladı. Digər tərəfdən Məhəmmədhəsən xan və Gəncə hakimi Cavad xan da Qarabağla düşmən oldular.

Bu zaman xəbər çatdı ki, Ağa Məhəmməd şah tərəfindən Şiraza və Fars vilayətinə hakim tə'yin edilmiş Sərdar Baba xan adlanan Fətəli şah, şahın qətli xəbərini eşitmək Tehrana gəlmiş və padşahın malına, xəzinəsinə sahib olub, şahlıq taxtında əyləşmişdir. Bu tərəfdən Şuşa qalasından qaçmış Sadıq xan Şəqaqi, Azərbaycanı başsız görüb, səltənət iddiasına düşmüşdü. O, başına çoxlu adam toplayıb, Tehranı almaq və girov aparılan ailələrini geri qaytarmaq əzmilə İraqa tərəf hərəkət etdi. Lakin Fətəli şah, Sadıq xanın qarşısına çıxıb, onu məğlub edərək qaçırtdı. Sonra böyük hörmətlə mərhum İbrahim xanın yanına elçi göndərib, Ağa Məhəmməd şahın cəsədini tələb etdi və İbrahim xanın ona tabe olmasını arzu etdiyini bildirdi.

Qarabağ vilayətinin vəziyyəti olduqca çətin olduğundan ətrafı isə düşmən və bədxahlar bürüdüyündən.İbrahim xan mülayimlik etməyi məsləhət bilərək, Ağa Məhəmməd şahın cənazəsini böyük ehtiramla Tehrana göndərdi.

Fətəli şah İbrahim xanın belə hərəkətini özü üçün xoşbaxtlıq sanıb, onun adamlarını xələt və ənamla geri qaytardı. Ona xələt, qılınc göndərib. Qaradağın hökumətini bütün mədaxili ilə İbrahim xana bağışladı və onunla qohum olmaq istədiyini bildirib dedi: «hər iki tərəfin xatircəmliyi üçün əziz və möhtərəm qızınız Ağabəyim ağanı bizim hərəmxanəyə layiq bilməlisiniz. O bizim hərəmxanamızın xanımı olmalıdır». (Xan) müşavirədən sonra bu işi məsləhət bildi.

O tərəfdən şah böyük tədarük görüb, yüksək xanları (İbrahim xanın) yanına göndərdi. Böyük hörmət və izzətlə Ağabəyim ağanın kəbinini kəsdirdi; onu qadınlarının möhtərəmi və hərəmbaşısı etdi. İbrahim xanın oğlu Əbülfət ağanı öz yanına apartdırıb, yüksək xanlar sırasında, öz məclisində oturtdu. Onun xatirini həmişə əziz və möhtərəm tutardı. Hər il Fətəli şahın adından mərhum İbrahim xana və mərhum Məhəmmədhəsən xana xələt, qılınc, qızıl yəhər, əsbablı at və başqa bəxşişlər göndərilərdi. Bu vəziyyət yüksək Rusiya dövlətinin böyük imperatorunun sərdarı qoşunla Gürcüstan vilayətinə gələrək, müstəqill halda Tiflis şəhərində yerləşdiyi günə qədər davam edirdi.

Rusiya dövlətinin başçıları İravan, Gəncə, Şirvan və Qarabağ vilayətlərini zəbt etmək fikrində olmadıqları zamanda belə, mərhəmətli padşah mərhum Yekaterina vaxtından başlayaraq, qüdrətli Rusiya dövlətinin məhəbbəti İbrahim xanın ürəyində yerləşmiş və ona qiyabi olaraq səmimiyyət və rəğbət bəslərdi. Bu səmimiyyət xüsusilə general-anşef Zubovun gəldiyi zaman daha da artdı. Ondan əvvəl belə İbrahim xan Gürcüstan valisi ilə dost olduğundan, bir-birinin mənafei və xeyrini gözlədiklərinə görə, xan valinin məsləhəti üzrə öz elçisini valinin elçisi ilə birlikdə Mazdok xəttində sərdar olan qraf Qudoviçin yanına göndərib, Rusiya dövlətinə qarşı olan itaət və səmimiyyətini bildirmişdi. İndi də (İbrahim

xan)Tiflisə gəlmiş Rusiya dövləti sərdarının yanına elçi vasitəsilə məktub göndərib,özünün qədim səmimiyyətini təzələdi .

Sabiq Sərdar (Qudoviç) qayıtdıqdan sonra sərdarlıq vəzifəsinə general Kavalevski təyin olundu. (Xan) yenidən Kavalevskinin yanına elçi ilə hədiyyələr göndərib, öz dostluğunu bildirdi. Həqiqətdə də general Kavalevski elçiləri böyük hörmətlə qarşılayıb, xüsusi sovqat və töhfələr göndərərək, mərhum İbrahim xanın haqqında olduqca mehribanlıq göstərdi.

Nəhayət, böyük sərdar knyaz Sisianov Gürcüstana gəldi[1]. Böyük knyaz qeyrətli və cəsur sərdar olduğundan başqa sərdarların əksinə olaraq, Car və Tala ləzgilərinin bir para hərəkətlərinə və Gəncə hakimi Cavad xanın intizamsızlığına dözə bilməyərək, Gürcüstan əhalisinin rahatlığını təmin etmək üçün Car və Tala ləzgilərini və Cavad xanı tənbeh etməyi lazım bildi.

O, xristian tarixilə 1803-cü ilin axırlarında gəlib, Gəncə qalasını mühasirə etdi. Bir aylıq mühasirə müddətində bir neçə dəfə adam göndərib, Cavad xanı böyük imperatorun itaətinə və qalanı təhvil verməyə dəvət etdisə də[2] bir fayda vermədi. Haman il, ramazan ayının axırıncı gecəsi, orucluq bayramının axşamı hücum edərək qalanı aldı[3]. Cavad xan, oğlu Hüseynqulu ağa ilə ümumi qırğında öldürüldü, bütün əhl-əyalı əsir oldu. Şəhər əhalisinin bir parası qırıldı, yerdə qalanı isə nicat tapdı.

(Knyaz), mayor Lisaneviçi Gəncə qalasından mərhum İbrahim xanın yanına göndərib, onu mərhəmətli Rusiya padşahına itaət etməyə dəvət etdi. Mərhum İbrahim xan cənab mayora xoş cavablar verərək, onu böyük ehtiramla və hörmətlə yazılmış məktublarla yola saldı.

1804-cü ilin bahar zamanı Fətəli şahdan qorxusu olan İravan hakimi Məhəmməd xan və Fətəli şahdan qaçaraq İranda yaşayan Naxçıvan hakimi Kəlbəli xan sərdar Sisianovun yanına elçi göndərib kömək istədilər. (Onlar dedilər:) «Fətəli şah öz oğlu vəliəhdi Abbas mirzəni İravan üzərinə göndərmişdir. Əgər sərdar təşrif gətirib, bizə kömək etsə, biz İravan qalasını sərdara verib, yüksək Rusiya dövlətinə tabe olmağı qəbul edərik».

Ona görə sərdar Sisianov İravana hərəkət etdi. Qızılbaş dövləti tərəfindən isə vəliəhd naibüssəltənə Qızılbaş qoşunu ilə gəlib çatdı. Arada vuruşma başlandı. Qızılbaşlar məğlub oldular[4].

Bu xəbər Fətəli şaha çatdıqda İravanın Rusiya dövləti əlinə keçməməsi üçün özü knyaz Sisianovun müharibəsinə gələrək, güclü qoşunla İravana girdi. Bir tərəfdən Fətəli şah, digər tərəfdən naibüssəltənənin qoşunu və başqa tərəfdən sərdarla bağladıqları əhdi pozub, qalanı ona təslim etməyən Məhəmməd xan və Kəlbəli xan Rusiya qoşununu dörd tərəfdən halqaya alıb, hətta Rusiya qoşununun azuqə yollarını da kəsdilər[5]. Bu qədər zəhmətə baxmayaraq, Rusiya qoşununa qalib gələ bilmədilər. Hər iki tərəfə çoxlu ziyan dəydi. Nəhayət, sərdar Sisianov Tiflisə qayıtmağı məsləhət bilib köçüb getdi. Fətəli şah da Azərbaycana və (oradan da) Tehrana getdi.

Şah, mərhum İbrahim xanla Rusiya sərdarı arasında dostluq əlaqəsinin olmasını və elçilərin gedib-gəlişini eşitdiyinə görə, İravandan qayıtdığı zaman Əbülfət xana beş min nəfərlik qoşun verib, atasına yardım və kömək göstərmək adı ilə Qarabağa, İbrahim xanın yanına göndərdi və tapşırdı ki, Məhəmmədhəsən ağanı bir neçə Qarabağ bəyzadələri ilə Fətəli şahın hüzuruna göndərsin. Əbülfət xan İbrahim xanın həyatının axırına qədər vəkil sifətilə Qarabağda qalsın və Əbülfət xandan icazəsiz və məsləhətsiz heç bir iş görülməsin.

Mərhum İbrahim xan Fətəli şahın belə təkliflərindən inciyib, Əbülfət xana ağır cavablar verərək, yazdı ki, Qarabağ torpağına girmədən geri qayıtsın. Əbülfət xan möhtərəm atasının sözünə baxmayıb, İbrahim xan və Məhəmmədhəsən ağa Dizaq mahalının Tuq kəndində olduqlarından, Qızılbaş qoşununu götürüb, o tərəfdəki dağların qoçaq tüfənglilərini, özünün işgüzar nökərlərini və başqalarını toplayıb, tam bir sürət və böyük izdihamla mərhum İbrahim xanın və öz böyük qardaşı mərhum Məhəmmədhəsən ağanın hüzuruna gəldi. Haman gecə Mehdiqulu xan da gəlib çatdı.

Səhər Əbülfət xan böyük dəstə ilə Tuq kəndinə hücum etdi. Mərhum xanın və oğlanlarının yanında olan qoçaq tüfənglilər və adlı-sanlı atlılar hücuma keçərək, Qızılbaş qoşununu məğlub edib, (düşmən) ordusunun bütün at və heyvanını qarət etdilər. (Düşməndən) çoxlu əsir düşən və ölən oldu. Əbülfət xan Arazın o tayına qaçdı.

[1]Knyaz Sisianov Gürçüstana 1803-cü ilin fevral ayında gəlmişdir (b a x: AKAK, Ş çild, sənəd 1, səh. 4)

[2] B a x: «Knyaz Sisianovun Cavad xana yazdığı 1803-cü il 29 noyabr və 9, 11, 26, 28, 29 dekabr tarixli məktublar» (AKAK, II cild, sənəd 1172, 1175-1179, səh. 588, 590-591).

[3] Gəncə qalası 1804-cü il yanvar ayının 3-də səhər açılan zaman alınmışdır. B a x: «Knyaz Sisianovun Qafqaz mülki qubernatoruna yazdığı 1804-çü il 8 yanvar tarixli, 5 nömrəli tə'liqə» (AKAK, II çild, sənəd 1182, səh. 592).

[4] Müharibə 1804-cu il iyun ayının 19 və 20-də, Üçkilisə (Eçmiədzin) yaxınlığında olmuşdur. Bu vuruşmada Sisianovun qoşunu Babaxan oğlunun sərgərdəliyi altında olan İran qoşunlarının hücumunu dəf etdi. B a x: «Knyaz Sisianovun İravan hakimi Məhəmməd xana yazdığı 1804-cü il 22 iyun tarixli 316 nömrəli məktub» (AKAK, II çild, sənəd 1231, səh. 615).

[5] Bu hadisə 1804-cü il iyul ayının 2-də Rusiya qoşunları İravan qalasını mühasirə etdikdən sonra baş vermişdir (AKAK, II cild, sənəd 1168, səh. 810). müqayisə et: Mirzə Adıgözəl bəy. Göstərilən əsəri, səh. 104.

Fətəli şah bu xəbəri eşitdikdə, İbrahim xanın Qızılbaş dövlətindən bütünlüklə əl çəkməməsi və Rusiya dövlətinə meyl göstərməməsi üçün yumşaq hərəkət edərək, iki-üç nəfər xanı elçi adı ilə İbrahim xanın yanına göndərdi, Əbülfət xanı isə danlayıb, məzəmmət etdi. Kərim xan, Rəhim xan və Abdulla xandan ibarət olan bu elçiləri mülayim və şəfqətli sözlər, möhkəm təəhhüdlər və qəliz andlarla dolu fərmanilə İbrahim xanın yanına göndərib söz verdi ki, bütün Qarabağ mahalını, şah xəzinəsinə çatmalı olan mədaxili ilə birlikdə əbədi olaraq mərhum İbrahim xan nəslinə verəcəkdir; övladlarından iki nəfərini də Şuşa qalasına, İbrahim xanın yanına girov göndərəcəkdir. Müqabilində İbrahim xan Şuşa qalasının üç ağaclığında, Tiflis və Gəncə yolunun üstündə olan Əsgəranın hər iki qalasını (Qızılbaş) qoşununa təhvil verməlidir. Rus qoşununun qabağını kəsmək üçün hər iki qala möhkəmləndirilib, içərisində qoşun saxlanmalıdır. Habelə qalanın bir ağaclığında olan çay, Şuşa qalasının üç verstliyindəki səngərlə birlikdə Qızılbaş qoşununun ixtiyarına verilməlidir. Beləliklə, hər iki çay, keçidlər və qalanın yolları Qızılbaş qoşununun əlində olmalıdır. Rusiya dövlətinin qoşunu Şuşa qalasına gəlmək istədikdə onun qabağını almaq üçün buralarda möhkəm səngərlər qurulmalıdır. Bir nəfər sərdar iki-üç min atlı ilə Şahbulağında oturmalı, Tiflis və Yelizavetpol tərəflərinin işindən xəbər tutmalı və oralarda qətl-qarət etməlidir. Heç bir kimsə İbrahim xanın itaət və əmrindən boyun qaçırmamalıdır. Qızılbaş qoşununun bütün məxariçi Fətəli şahın xəzinəsindən veriləcəkdir. Kimsə Qarabağ vilayətinin zərrə qədər şeyinə belə tamah gözü ilə baxmayacaqdır, Qoşuna lazım olan sürsat və başqa şeylər pulla satın alınmalıdır. Bunlardan məqsəd odur ki, allahın əlilə yaradılmış, Gürcüstanın və Şirvanın qapısı olan möhkəm Şuşa qalası Rusiya dövləti qoşununun əlinə keçməsin.

Mərhum İbrahim xanın qızı Ağabəyim ağa Fətəli şahın baş hərəmi, oğlu Əbülfət xan isə əmirəlüməra və hörmət sahibi olduqlarına baxmayaraq o, yüksək Rusiya dövlətini əbədi, böyük imperatorun ədalət və mərhəmətini daimi sanıb, imperatorun mərhəmətinin dəyişilməz olduğuna inamı var idi. (Buna görə də) İran dövlətinə və onun mərhəmətinə məhəl qoymayıb, yenidən Tiflis şəhərinə elçi göndərdi. Sərdar Sisianovla görüşmək və itaət şərtlərini qurtarmaq istədiyini bildirdi.

Sərdar knyaz Sisianov İbrahim xanın elçisini hörmət və ən'amla geri qaytarıb, xəbər vermişdi ki, görüş yazda vilayətin yaxınlığında olacaqdır.

Buna görə 1805-ci il may ayının birində mərhum İbrahim xan, oğlanları general-mayor Məhəmmədhəsən ağa, general-mayor Mehdiqulu ağa, polkovnik Xanlar ağa və Qarabağın başqa əyanı ilə birlikdə böyük sərdar knyaz Sisianovun yanına getdi[1]. (Knyaz) onlardan qabaq gəlib, Kürəkçay kənarında ordu qurmuşdu. İbrahim xan etimadlı adam göndərib, kürəkəni olan Şəki vilayətinin hakimi Səlim xanı da buraya gəlməyə təşviq etdi və onu Şəki vilayətinin əyanı 10 böyük sərdarın hüzuruna apardı.

Kürəkçayın qırağında bir neçə gün bayram, şənlik və qonaqlıq oldu. Sonra, traktat və əhdnamə yazıldı. İbrahim xan və Şəki hakimi Səlim xan ona möhür basdılar, böyük sərdar isə ona qol çəkdi[1]. Bir-birinə böyük hörmət və ehtiram göstərdikdən sonra geri qayıtdılar. Şərtə görə Məhəmmədhəsən ağanın ikinci oğlu Tiflisdə girov qalmalı oldu. Mərhum İbrahim xanın xahişinə görə bir dəstə rus qoşunu topxana ilə həmişə Şuşa qalasında xanın yanında qalmalı idi. Haman yığıncaqda İbrahim xana və Səlim xana general-leytenantlıq, mərhum Məhəmmədhəsən ağaya və Mehdiqulu xana general-mayorluq, mərhum Xanlar ağaya isə polkovniklik rütbələri verilməsi haqqında sərdarın vasitəçiliyi ilə padşaha ərizə yazıldı. Dörd aydan sonra bu iltifat və daimi məvacibli dərəcələrin verilməsi haqqında fərman gəlib çatdı.

Kürəkçay yığıncağından qayıtdıqdan sonra, mayor Lisaneviç sərdarın əmri ilə bir dəstə yeger və topxana ilə qalanın 10 verstliyində olan Xanbağına gəldi. Bu zaman, Qızılbaş qoşununun Araz qırağına yaxınlaşması xəbəri gəlib çatdı. Arazın suyu qalxmışdı. Çayı körpüdən başqa heç yerdə keçmək olmazdı. Buna görə Məhəmmədhəsən ağa Qızılbaş qoşununun Qarabağ torpağına girə bilməməsi və vilayətdəki ellərin, kəndlərin əkin yerlərinin tələf olmaması üçün yeger dəstəsini və mayoru götürüb, Qarabağın adlı-sanlı atlıları ilə birlikdə körpüyə tərəf ketdi. Lakin Qızılbaş (qoşunu) onları qabaqlayıb körpüdən keçmiş və Qarabağ torpağına girmişdi. Qızılbaşlar Cəbrayıllı bağları yaxınlığında rus və Qarabağ əskərlərinə rast gəldilər. Bərk vuruşma oldu. Gecə mərhum Məhəmmədhəsən ağa Şuşa qalasının mühafizəsini məsləhət bilib, qoşunla qalaya qayıtdı. Qızılbaş qoşunu qalanın dörd ağaclığında olan Ağoğlana girdi. Beş minə yaxın qoşun isə Əskəran qalası ətrafına gəlib, iki tərəfdən qalanı almaq fikrində idilər.

Mayor bu əhvalatı sərdara yazmışdı. Bu arada İranın naibüssəltənəsi Çanaxçı kəndinə gəlib, Əskəran qoşununun yolunu gözləyirdi.

[1] Bax: «Knyaz Sisianovun knyaz Çartoriyskiyə yazdığı 1805-ci il 9 may tarixli 298 nömrəli məktub» (AKAK, II çild, sənəd 1435, səh. 702). Müqayisə et. Knyaz Sisianovun, general-mayor Portnyaginə göndərdiyi 1805-çi il 23 may tarixli, 605 nömrəli tə'liqə (AKAK, II çild, sənəd 1438, səh. 707). Bax: Mirz Adıgözəl bəy. Göstərilən əsəri, səh. 108.

Polkovnik Karyagin və podpolkovnik Kotlyarevski böyük sərdarın əmrinə görə qoşun və topxana ilə Şahbulağı qalasının yaxınlığına çatdılar. Naibüssəltənə Çanaxçıdan köçüb, polkovnik Karyaginin üstünə getdi. Bunlar vuruşa-vuruşa Əskəranın yaxınlığına çatdılar. Qızılbaş qoşunu hər yeri, bütün yolları və Əskəran qalasını tutub möhkəmləndirdiyinə görə qoşunun və topların hərəkəti çətinliyə düşdü. Buna görə bir dəstə rus qoşunu orada səngərə-girib, on bir gün ərzində, gecə-gündüz bütün Qızılbaş qoşunu ilə vuruşdu. Bundan başqa rus qoşununun səngəri sudan da uzaq idi. On bir gündən sonra polkovnikin və Kotlyarevskinin yaralandığına və rus qoşununun yarısının davada tələf olduğuna və yaralandığına baxmayaraq, üç yüzə yaxın saldat bütün topları götürüb, Vanya yüzbaşının bələdçiliyi ilə Şahbulağına qayıtdılar. O müharibədə böyük xidmətlər göstərmiş Vanya yüzbaşı indi Məlik Vanyadır.

Rus qoşununun qalaya girə bilməməsi üçün Şahbulağında çoxlu Qızılbaş piyadası qoyulmuşdu. Buna baxmayaraq, (ruslar) həmin gecə hücum edərək qalanı Qızılbaşların əlindən aldılar. Bir nəfər Qızılbaş xanı neçə nəfər piyada ilə birlikdə öldürüldü. (Ruslar) üç gün orda qaldıqdan sonra yenə Məlik Vanyanın bələdçiliyilə Gəncəyə ketdilər.

Fətəli şah özü də bütün Qızılbaş qoşunu ilə Qarabağa gəlib, Şuşa qalasının altı ağaclığında ordu qurmuşdu. Naibüssəltənə Abbas mirzə də polkovnik Karyagin Gəncəyə getdikdən sonra Şahbulağının yaxınlığında ordu qurmuşdu. Bu zaman böyük sərdar Sisianov naibüssəltənə və Fətəli şahı məğlub etmək üçün rus qoşunu ilə Qarabağ torpağına daxil oldu. Naibüssəltənə Gürcüstanı viran və qarət etmək niyyətilə öz ixtiyarında olan qoşunla Qarabağdan köçərək Tiflisə tərəf getdi. Fətəli şah Ağoğlanda qalmışdı.

Bu zaman, Rəştdən Fətəli şaha xəbər çatdı ki, rus qoşunu Xəzər dənizi yolu ilə Talış və Rəşt vilayətinə çıxmışdır. Şah bu xəbərə və sərdar Sisianovun gəldiyinə görə köçüb Ərdəbilə tərəf ketdi.

Sərdar Sisianov Ağoğlanın iki ağaclığında olan Xonaşenə qədər irəlilədi. Burada şahın köçüb getdiyini eşitdikdə Şuşa qalasına gəldi. Burada bir para işlərə baş çəkib, yuxarıda adı çəkilən şərt və təəhhüdlərlə İbrahim xanın yanına elçi sifətilə gəlmiş üç nəfər Qızılbaş xanını özü ilə götürərək, böyük hörmət və razılıqla Tiflisə getdi. Haman ilin qış fəslində (knyaz) böyük Rusiya dövlətinin qoşunu ilə Kürdən keçib, Şirvan, Bakı, Quba və Dərbəndi tutmaq üçün Şəkiyə tərəf hərəkət etdi.

Böyük Rusiya dövlətinə səmimiyyət bəsləyən İbrahim xan öz istəkli oğlu Mehdiqulu ağanı Qarabağ qoşunu və bir neçə bəyzadə ilə birlikdə padşah əsgərləri sırasında tapşırılan vəzifələri yerinə yetirmək üçün sərdarın hüzuruna göndərdi.

Böyük (Rusiya) dövləti itaəti altında olan Şəki hakimi Səlim xan sərdarı lazım olan tədarükat və layiqli peşkəşlərlə Şəki vilayəti sərhəddindən ötürüb Şirvan vilayəti sərhəddinə çatdırdı.

Öz dövlətinə, gücünə və ölkənin çətin yollarına qürrələnən Mustafa xan bir neçə gün sərdara qürurla cavablar yazaraq, itaətdən boyun qaçırdı. Lakin qüdrətli rus əsgərləri, Qarabağ və Şəki qoşunu qarşısında müqavimət göstərə bilməyəcəyini və Qarabağ qoşununun fürsət tapıb Şirvan kəndlərinə əl uzatdığını gördükdə o, Mehdiqulu xanla Səlim xanın göstərişi ilə itaət edəcəyinə yalandan söz verdi, İbrahim xan və Səlim xan kimi müqavilə və əhdnamə yazıb, üzdə Rusiya dövlətinin itaəti altına girdi[1].

Böyük sərdar Şirvandan keçib Bakı tərəfə hərəkət etdi. Bu zaman mərhum İbrahim xanın xəstə olan böyük oğlu general-mayor Məhəmmədhəsən ağa allah rəhmətinə getdi. Bu kədər gətirən hadisədən Qarabağ vilayətini qəm və pərişanlıq basdı. Ürəkdə rus dövlətinə itaət etməyə razı olmayan bir para adamlar Məhəmmədhəsən ağanın vəfatından, Mehdiqulu ağanın vilayətdən uzaqlaşmasından, mərhum İbrahim xanın xəstəliyi, yaşının çoxluğu və qüvvəsinin azlığından istifadə edərək, müqavilə və əhdnamənin əksinə olan işlər görməyə başladılar. Buna görə böyük sərdar Mehdiqulu xanı Qarabağ qoşunu ilə birlikdə geri göndərməyi məsləhət bilərək, onu böyük ehtiram, izzət, layiqli ənam və xoş xəbərlər ümidi ilə Qarabağa qaytardı. Mərhum general-mayor Məhəmmədhəsən ağaya xüsusi səmimiyyəti və məhəbbəti olduğundan hörmətli cənab polkovnik Cəfərqulu ağaya sevgi və ehtiramını andıran məktub yazıb, mərhum Məhəmmədhəsən ağanın vəfatından son dərəcə təəssüfləndiyini, ona məhəbbət bəsləyib, qeydinə qalmağa hazır olduğunu bildirdi.

General-mayor Mehdiqulu xan Qarabağ qoşunu və bəyzadələri ilə möhtərəm atasının hüzuruna gəlib, böyük sərdarın məhəbbətli və ümidverici sözlərini söylədi. Fəsadlıq törədən bəzi şəxslərin qarşısını almağa başlayıb, yüksək (rus) dövlətinin qanunlarının yerinə yetirilməsi uğrunda çalışırdı.

Bu zaman xəbər çatdı ki, Hüseynqulu xan və onun adamlarından alçaq, və pis hərəkətin baş verə biləcəyini güman etməyən böyük sərdar, Bakı vilayətində iki nəfər bəyzadə ilə birlikdə (xanla) söhbət etməyə getmiş və bu zaman pusquda oturmuş İbrahim bəy və iki nəfər başqa adam onu və yoldaşlarını güllə ilə yaralayıb öldürmüş və bununla da özlərinin padşahın əsgərlərinə müxalif və düşmən olduqlarını bildirmişlər.

[1] İbrahim xanın Rusiya təbəəliyinə keçməsi haqqındakı traktat 1805-ci il may ayının 14-də, Səlim xanın isə Rusiya ilə bağladığı traktat həmin il may ayının 21-də imzalanmışdır (AKAK, II cild, sənəd 1436, 1437, səh. 705).

Bu xəbərdən İbrahim xan, övladı və vilayət əhli kədərlənib pərişan oldular. Çünki bunlar hələ Rusiya dövlətinin qayda-qanunlarından xəbərdar deyildilər. Fikirləri İrana gedirdi. Çünki orada belə bir böyük sərdar vəfat etsə idi, qoşunun və vilayətin işlərində böyük pozğunluq əmələ gələrdi. Əksinə, düşmənlə müharibədə rus dövlətinin bir neçə sərdarı və sərkərdəsi öldürülsə belə, ondan yuksək dövlətin möhkəm qanun-qaydalarına heç bir xələl dəyməz və ölkədə heç bir iğtişaş baş verməz.

Sərdar Sisianov vəfat etdikdən sonra general Nesvetayev Tiflis şəhərində qoşunu və vilayəti idarə etməyə məşğul oldu. Mərhum İbrahim xanın adamı (elçisi) məhəbbət və səmimiyyət andıran məktublarla generalın yanına getdi. Hər cəhətdən xatircəmlik əldə edildi.

Həmin il yəni 1806-cı ilin yaz fəslində Qızılbaş qoşunu Qarabağ torpağına yenidən hücuma keçməyə başladı. Gizlincə adamlar göndərib, mərhum İbrahim xana yenidən vədə və ümidlər verməyə davam etdilər.

Elə qüdrətli düşmənin qabağını almaq üçün Qarabağda mayor Lisaneviç və yeger dəstəsindən başqa qoşun olmadığından və məhsul vaxtı gəlib çatdığından İbrahim xan, Qarabağ elləri və kəndlərinin ayaq altında dağılmaması üçün qızılbaşlarla xoşluqla rəftar etməyə başladı. O hər bir iş barəsində mayorla məsləhətləşirdi. Mayor isə yüksək Rus dövləti qoşununun tezliklə gəlib çatacağını İbrahim xana vəd edirdi.

Həqiqətdə isə (rus) qoşunu çox yubandı. Qızılbaşlar və onların qoşunu qalanın iki ağaclığına çatmışdı. Mərhum İbrahim xan evini və köçünü Xan bağından köçürüb, qalanın yaxınlığına gətirdi. Dələduzlardan bir neçəsi mayora nə isə demişdilər. Gecə mayor bir dəstə qoşunla İbrahim. xanın yaşadığı mənzilə getdi. hökmü dəyişilməz olan fələkin qəzasından mərhum İbrahim xan bir neçə nəfər əhl-əyalı və yaxın adamı ilə orada öldürüldü[2].

General-mayor Mehdiqulu xan və polkovnik Cəfərqulu ağa qalanın içində idilər. Onlardan yüksək (rus) dövlətinə bəslədikləri səmimiyyət qaydalarını poza biləcək heç bir hərəkət baş vermədi. Əksinə qorxuya düşmüş xalqı sakitləşdirməyə çalışır, heç bir işdə cənab mayorun ziddinə getmirdi. Taxıl və ərzağın qıtlığına baxmayaraq, qoşun, üçün azuqə tədarük etməyə çalışırdılar. Qızılbaş qoşunu naibüssəltənə Abbas mirzə ilə Ağoğlanda yerləşmişdi.

Mərhum İbrahim xanın başına gələn kədərli hadisədən on beş gün keçməmiş general Nebalsin qoşun və topxana ilə Şahbulağında göründü. Mehdiqulu xan qoşunun gəldiyini eşitcək Qarabağın adlı-sanlı atlıları, xidmətçiləri və bir neçə bəyzadə ilə, Qızılbaş qoşununun ətrafı və yolları tutduğuna baxmayaraq, qaladan çıxıb, general Nebalsinin xidmətinə gələrək, rus qoşununa qovuşdu. Qoşun, Əskəran qalası yaxınlığında ordu qurdu. Polkovnik Cəfərqulu ağa, mayor və yeger dəstəsi ilə qalanı qorumaq üçün (Şuşa) qalasında qalmışdılar.

General Nebalsin, İranın naibüssəltənəsinin Qızılbaş qoşunu ilə hücuma keçəcəyini ehtimal edərək iki gün gözlədi. Lakin bir əsər görünmədi. Buna görə belə məsləhət bildilər ki, Qızılbaş qoşununa tərəf getsinlər. Əgər onlar vuruşmaq istəsələr vuruşsunlar. Əks təqdirdə üzərlərinə hücum edib, onları Qarabağ torpağından qovub çıxartsınlar.

Naibüsəltənə, rus qoşununun ona tərəf hərəkət etdiyini eşitdikdə bütün qoşunu ilə köçüb, müharibəyə gəldi. Xonaşen mənzilinin yaxınlığında iki qoşun üz-üzə gəldi. Müharibə odu alovlandı. Mehdiqulu xan, adamları və Qarabağ qoşunu ilə daim yol göstərir, kömək edir, döyüş zamanı isə Qızılbaş qoşununu məğlub etmək uğrunda bilavasitə çalışırdı.

İyul ayının 15-də Xonaşen mənzilində yeddi saat davam edən döyüşdən sonra generalın tədbiri, Katlyarevskinin mərdliyi və Mehdiqulu xanın köməyi ilə Qızılbaş qoşunu məğlub edildi. Qoşunun bir parası öldürüldü, bir parası, əsir düşdü, (qalanları isə) Araza tərəf qaçdı. Katlyarevski də yaralandı. Otuz nəfərə yaxın zabit və əsgər yaralandı və öldürüldü.

General qoşun götürüb (düşmənin) ardınca Qozlu çaya qədər getdi, lakin onlardan əsər tapmadı. Naibüssəltənə ağır yükünü atıb qaçaraq, iki günün ərzində Qızılbaş qoşunu ilə Arazın o tayına keçdi.

Əbülfət xan, Qarabağın başqa qaçqın xan və bəyləri bütün elləri və neçə para kəndi köçürüb, Naxçıvan və Ordubad tərəfə aparırdılar. Qızılbaş qoşununun məğlub olması xəbəri gəlib çatdıqda, polkovnik Cəfərqulu ağa, cənab mayor Lisaneviç ilə birlikdə adamlarını və ellərin məşhur atlılarını götürüb, Qarabağ camaatını geri qaytarmaq və Qızılbaş qoşununu dağıtmaq üçün Zəngəzur mahalı yolu ilə hərəkət etdi.

[1] Mustafa xanın Rusiya təbəəliyinə keçməsi haqqında traktat 1805-ci il dekabr ayının 25-də imzalanmışdır. B a x: «Knyaz Sisianovun çara göndərdiyi 1805-ci il 27 dekabr tarixli, 51 .nömrəli raport» (AKAK, II cild, sənəd 1366, səh. 674).

[2] Müəllifin oğlu Rizaqulu bu hadisəni daha geniş təsvir edərək yazır ki, o gecə on yeddi adam, o cümlədən İbrahim xan, arvadı Tuba xanım, qızı Səltənət bəyim, on iki yaşlı oğlu Kəbirli Abbasqulu ağa, Hacı Hacan, Əli bəy, Mirzə Haqverdi, qərvəndli Hümmət bəy, sarıcalı Külməli bəyin oğulları Cavanşir və Həsən ağa, nökərlərdən qərvəndli Əlipənah, əfşarlı Cavanşir və Mirzə Nəqi, kəbirli Əcəməlinin oğlu Hacı Həsən iki oğlu ilə, iki nəfər şelli və iki başqa adam öldürülmüşdür (bax: Mirzə Rizaqulu Camal bəy oğlu Azərbaycan SSR əlyazmaları fondu, inv. №B 470)

Onlar, var qüvvələri ilə gecə-gündüz dayanmadan getdilər. Əsgərlər üçün dağlarda yol getmək çətin olduğuna baxmayaraq, onlar da arxadan gəlib çatırdılar. Nəhayət, Qarabağ atlıları, polkovnik Cəfərqulu ağanın başçılığı ilə Qapan və Ordubad dağlarında Qızılbaş qoşununa çataraq, döyüşə başladılar. Dar dərələrdə, iki minə yaxın Qızılbaş süvari və piyadasını məğlub edərək, hamısını tutub soyundurdular, atlarını, şeylərini, paltarlarını aldılar. Əsgərlər arxadan gəlib çatdıqda bütün Qızılbaş qoşununun bir parasını əsir, qalanını isə qaçmış gördülər. Sürülüb aparılmaqda olan Qarabağ el və camaatını qalanın yaxınlığındakı dağlara qaytardılar.

O zaman naibüssəltənə Araz qırağı tərəflərində idi.

Bir tərəfdən general Nebolsinin Mehdiqulu xanla birlikdə naibüssəltənəni məğlub etmələri, digər tərəfdən də mayorla polkovnik Cəfərqulu ağanın belə şücaət göstərmələri Qarabağ camaatını sakitləşdirdi və padşah əsgərlərinin gücünü nümayiş etdirdi. Hər kəs öz yerində yerləşib, rahat və asudə yaşamağa başladı.

Haman ilin qış fəslində general-anşef qraf Qudoviç böyük imperator mərhum Aleksandr Pavloviç tərəfindən sərdarlıq vəzifəsinə təyin olunaraq Tiflisə gəldi. General-mayor Nesvetayev Mehdiqulu xanın məktub və yazılarını öz ərizəsilə imperatorun hüzuruna göndərdiyinə görə sərdar, onu öz hüzuruna, Tiflisə çağırtdırdı.

Mehdiqulu xan bütün kətxudalar və ellərin bəyləri ilə bərabər Tiflisə gələrək qrafla görüşdü. O biri günü böyük yığıncaq oldu. Qarabağ hakimliyi fərmanı və əhdnamədə qeyd edildiyi kimi, cavahirə tutulmuş qılınc və padşahlıq bayrağı vədəsi Mehdiqulu xana verildi. (Sərdar) onu müxtəlif mərhəmətlər göstərəcəyi müjdəsi və ümidi ilə Qarabağa yola saldı.

Mehdiqulu xanın hakimiyyəti göstərilən tarixdən başlayaraq, 1822-ci ilin oktyabr ayına qədər davam etmişdir. Bunun təfsilatı yüksək dövlətin kargüzarları tərəfindən dəftərdə qeyd edildiyinə görə sizə məlumdur və mənim ərz -etməyimə ehtiyac yoxdur.

Fəsil

BU VİLAYƏTLƏRİN KƏRAMƏTLİ ƏLAHƏZRƏT İMPERATOR BƏNDƏLƏRİNİN HÖKMÜ VƏ MÜHAFİZƏSİ ALTINA KEÇƏN GÜNDƏN BAŞ VERMİŞ HADİSƏLƏR HAQQINDA

İran[1] dövlətinə düşmənçilik edilən zaman böyük zərərlər çəkilmələrinə baxmayaraq, İran dövlətinin kargüzarları ondan sonra da daimi olan Rusiya dövləti ilə bağladıqları əhdnaməni, dostluq və ittifaq şərtlərini 1826-cı ildə pozdular. Səfir sifətilə İrana getmiş nəcabətli knyaz Menşikovu geri qaytarıb, qəflətən, Rusiya dövlətinə aid olan vilayətlərə soxuldular. Həqiqətdə isə onlar səhv edirdilər. Onlar, padşahın əsgərləri qarşısında tab gətirə bilməyəcəklərini, rus qoşunu dəryasının dalğaları təlatümə gəldiyi zaman, çör-çöp kimi məhv olacaqlarını düşünməmişdilər.

Birinçi mərhələdə mərhum naibüssəltənə bütün qoşunu ilə Şuşa qalasının üstünə gəlib, ay yarıma qədər oranı mühasirə etdi. General Reuttun qoşunu az olduğuna, azuqəsi, barıtı, gülləsi və topu olmadığına baxmayaraq, o (naibüssəltənə), Şuşa qalasının divarlarına yaxınlaşa bilmədi. Sərdar Əmir xanın, Şəmkürdə (Şamxorda) general knyaz Mədədovun qoşunları tərəfindən məğlub edildiyini eşitdikdə, əlacsız qalıb, oradan köçdü və möhtərəm knyaz, qraf Paskeviç-Erivanskinin hökmü altında olan qoşunla müharibə etmək əzmilə Yelizavetpolun yaxınlığına qədər gəldi. Lakin bir saatdan artıq tab gətirməyib məğlub oldu. İki günün içərisində Arazı keçib Qaradağa ketdi. Böyük sərdar Çərəkən mənzilinə qədər onun ardınca getdi, lakin bir nəfər belə Qızılbaş əsgəri tapmadı.Padşahın müzəffər qoşununun gücü, həqiqətdə, bütün xalqlar arasında şöhrət tapıb, dillərdə söyləndiyinə baxmayaraq, böyük və kəramətli imperatorun əsgərlərinin gücü xüsusilə haman 31-ci ildə, yüksək knyaz, möhtərəm qraf Paskeviç-Erivanskinin bu vilayətlərdə sərdarlıq və salarlıq etdiyi zamanda İran və Rum dövlətləri əhalisinə göstərildi. O, böyük rus dövlətinə daxil olan vilayətlərin çaşqın və pərişan qalmış əhalisini aram etdi. Böyük imperatorun mərhəmət dəryasından ümidini üzmüş, ev-eşiklərindən əl çəkərək, qaçqın və pərakəndə qalmış şəxslər və bu vilayətlərdə ocaq sahibi olan adamlar, günahları bağışlandığına görə öz vətənlərinə qayıtdılar. İmperatorun dərya qədər olan mərhəməti qarşısında onların günahını zərrə qədər xırda sanıb, təqsirlərindən keçdi, mərhəmət və əfv ilə ümidvar edib, öz yerlərinə qaytardı. Allaha şükür, bütün onlar və başqaları öz mülklərinə sahib olaraq, rahatlıq və asayişlə ömr sürürlər. (Bu nemətə) şükürlər edib, böyük dövlətin çağırışını gözləyirlər ki, onun əsgərləri ilə birlikdə qulluq göstərib, canlarından keçsinlər. Çünki padşahın müzəffər qoşunu ilə birlikdə İran, Rum və Dağıstan müharibəsində iştirak edən Qarabağ camaatı mənsəb və məvacib sahibi olmuş, heç biri bəhrəsiz qalmamışdır.

* * *

Müsəlman tarixi ilə 1205 (1790-91) -ci ildən 1260 (1844)-cı ilə qədər xanlar xidmətində və Qarabağ vilayətində qulluq edib, kargüzar olmuşam və bir çox hadisə və müharibələrdə iştirak etmişəm. Ümidvaram ki, bu yazdıqlarım knyaz namestnikin işıqlı nəzərinə çatacaq və onun mənə qarşı lütfü və mərhəməti artacaqdır. Ümidvaram ki, belə böyük əmir və yüksək canişin hər vaxt məni xoşhal etdiyi kimi, indi də mənə mərhəmət göstərər və mübarək xatirindən çıxarmaz. Həqiqətdə də o cənaba xeyirxah olub, xidmət etmək hər bir kəsə vacib və lazımdır. O, bütün səmimi dostlarına və xidmətçilərinə lütf etmişdir.

Xeyrxahlardan həmişə razı olan yeganə allah onu daima xoşhal və xoştale etsin. Amin, ey kömək edən (allah).

«Yaxşı ad qoyub getmək. Qızıl saray qoyub
getməkdən yaxşıdır».

SON SÖZ

Qarabağ vilayətinin torpağı, əyalətləri və mərhum Pənah xanın və İbrahim xanın hökmdarlığından bəhs edən bu bir neçə vərəqi kəramət və ehsan mənbəi olan rəhmli, böyük əmir, yüksək imperatorun canişini qraf və knyaz Mixail Semyonoviç Voronsovun mübarək adına

[1] Burada «İran» səhv yazılmışdır, «Rusiya» olmalıdır.

yazdığım üçün onun nəcabəti və əzəməti haqqında Şuşa qalasında dediyim bu qitəni də xeyir dua olsun deyə buraya yazdım və sözümü bununla qurtardım.

Qitə

Lütfdə məruf olan adamın adına yazdım Həm
qrafdır, həm knyaz Voronsov, Böyük xaqanın
xidmətində Bütün vaxtını sərf etmişdir. Ümidlə
qapısına galən hər kəsi Lütflə geri qaytarmışdır.
İlahi! Onun dövləti və baxtı artıq olsun. O, dunyada
həmişə şad və sevincək olsun.

* * *

Hadisələrin yazılışı 1294 (1875)-cü ildə qurtardı[1].

Fəsil

(XANLARIN HAKİMİYYƏTİ HAQQINDA)

Mərhum Pənah xanın Qarabağ vilayətində hökmranlıq müddəti Mərhum Nadir şahın qardaşı oğlu Adil şahdan xanlıq adı, hökumət fərmanı və hakimlik ləğəbi çatdıqdan sonra, on iki il davam etmişdir. Mərhum İbrahim xanın hökmranlığı isə qırx ildən artıq olmuşdur.

Mərhum Mehdiqulu xan böyük imperatorun fərmanı ilə Qarabağda on yeddi il. neçə ay hakim olmuşdur.

Fəsil

MƏRHUM PƏNAH XANIN QARABAĞDA TİKDİRDİYİ BİNA VƏ İMARƏTLƏR

Birinci —Bayat qalasıdır ki, orada bişmiş kərpicdən hasar, bazar, hamam və imarətlər tikdirmişdir. İndi xarabadır, yalnız xırda-para qalıqları görünür.

İkinci —Şahbulağı qalasıdır. (Burada) bulaq başında daş və əhənglə məscid, hamam (tikilmiş), şəhər və bazar (salınmışdır).

Üçüncü-Şuşa qalasının sabiq divarı və indi qoşunun taxıl ambarı olan bina.

Mərhum İbrahim xandan qalmış bina və imarətlər

Birinci-müsəlman tarixi ilə 1182(1768/69)-ci ildə tikilmiş böyük camaat məscididir. Bu məscid köhnəldikdən sonra onu möhtərəm qızı rəhmətlik Gövhər ağa tə'mir edib, əvvəlkindən daha gözəl (şəklə salmışdır).

İkinci —Şuşa qalasının hasar divarıdır ki, müsəlman tarixi ilə 1198 (1783-84)-ci ildə binası qoyulmuş və üç il ərzində tikilib qurtarmışdır. İndi dövlət mə'murları di-varları yenidən tikdirmişlər və xanın tikdirdiyindən yalnız bə'zi yerdə əsər görünür.

Üçüncü— Əskəranın hər iki qalasıdır ki, müsəlman tarixilə 1203 (1788-89) -cü ildə Şuşa qalasının üç ağaclığında Qarqarçayın keçdiyi iki dağın arasında tikilmişdir. Müharibə zamanı bu qalalarda azacıq piyada qoşun olsa düşmən oradan keçib Şuşa qalasına gedə bilməz.

Dördüncü-Dağ-daş arasında olan Xəzinə dərəsinin imarət və otaqlarıdır ki, mağaranın içərisində daş və əhənglə tikilmişdir. Oranın yalnız bircə yolu vardır.

Beşinci —(Şuşa) qalasının bir ağaclığında olan Xan bağının tikintiləri.

Altıncı-Ağdam bağının hasarı, mərhum Pənah xanla başqa övladlarının qəbirləri üstündə tikilmiş uca günbəzlər və o (yerin) arxları.

[1] Bu tarix ehtimala görə əsərin köçürülməsi tarixidir.

Fəsil

İBRAHİM XANIN NİZAM-İNTİZAMI VƏ HAKİMİYYƏTİ ZAMANINDA OLAN QAYDALAR HAQQINDA

Qarabağın bütün elləri adları dəftər və siyahıda yazılmış atlı qoşundan ibarət idi. Zərurət zamanında mahalların və kəndlərin piyada tüfənglilləri mahal məlikləri ilə birlikdə qoşun sıralarında hazır olurdular.

Qarabaq ellərindən tövcü pulu və məhsuldan malcahat alınmazdı. Lakin mahallardan və kəndlərdən hər il malcahat və tövcü yığılırdı. Hərdən bir Dağıstandan ləzgi qoşunu gətirildikdə ləzgi qoşununun məvacibini ödəmək və ləzginin itmiş və ya ölmüş atının əvəzini vermək üçün ellərdən də tövcü pulu, sürsat, taxıl, qoyun və mal alınardı. Adları nökər və qoşun dəftərində qeyd olunmayan ailələrin nökər və qoşun əhlindən, habelə adları dəftərdə qeyd olunmuş nökər və qoşun əhlindən heç bir şey alınmazdı. Onlar məaf[1] idilər. Onların taxılı, atı və başqa ehtiyacı xanın öhdəsində idi. Qoşunun hər bir nökəri (nəfəri) bir evə təhkim olunmuşdu. O ev həmin nökər və atlının ehtiyacını təmin etməli idi.

Fəsil

Hər il novruz bayramı günündə, mərhum xan, qoşunun butün adlı-sanlı sərgərdələrinə və minbaşılarına xələt, ənam və qılınc bağışlardı. Azərbaycan vilayətləri, mahallar, habelə məliklər hər kəs öz rütbəsinə görə peşkəş gətirərdi.

Fəsil

Mərhum İbrahim xan, səfərdə olduğu və ya bir yerdə ordu qurduğu zaman, xidmətində olan minbaşıların, yüzbaşıların, Azərbaycan bəyləri, ağaları və xanlarının səhər, günorta, axşam xörəyi və atlarının arpası, habelə qoşun əhlinin, bir parasının, əmələnin, mirzələrin, eşik ağalarının, keşikçilərin və yasavulların bütün məxarici mərhum xanın xəzinəsindən verilərdi. Bir çox gecələr, minbaşılara və başqalarına buraxılan diri qoyunlardan başqa, qırx puda yaxın düyü və otuz qoyun sərf olunardı. Bu hesabla sərf olunan çörəyin, arpanın, yağın və şirniyyatın miqdarını təsəvvür etmək olar.

Fəsil

MƏRHUM İBRAHİM XANIN GƏLİRİ

[İbrahim xanın] gəliri mahalların və kəndlərin taxıl və ipəyindən alınan malcahatdan və əkin yerlərində xana məxsus olan kotanlardan [istifadə edilməsi üçün alınan vergidən] ibarət idi. həttta yadımdadır, bir dəfə mərhum İbrahim xanın özünəməxsus olan cütləri və kotanları hesab edirdilər. Məlum oldu ki, xanın cüt və kotanı bütün Qarabağ əhlinin cüt və kotanı qədərdir; hətta onlardan iki cüt də artıqdır. Bütün bu qədər taxıl və mal-qara qoşuna, saraya, hərəmxanaya, nökərlərə, əmələlərə və qonaqlara sərf olunardı. Bunlardan əlavə (xanın) icarə, peşkəş, Qarabağ ixracatı və sikkəxanadan gəliri olurdu və (ona) Azərbaycan vilayətlərindən cinslə, pulla çoxlu peşkəş göndərərdilər.

Fəsil

MƏRHUM XANIN ƏXLAQI VƏ RƏFTARI

Mərhum İbrahim xan qərib sevən, qonaqpərəst, yetimlərə baxan, rəiyyətpərvər, qeyrətli, ürəkli, çörəkli, ehsan sahibi və ənam paylayan bir adam idi. Böyük seyidlərə və fağırlara çoxlu sədəqə və nəzir verərdi. Alimlərə, seyidlərə hörmət edərdi. Ətraf (mahalların), Azərbaycan, Şirvan və başqa vilayətlərin xanları, bəyzadələri ona pənah gətirib, kömək istədikləri zaman onlara hörmət edər və arzularına çatdırmaq uğrunda olduqca səy göstərər və onları arzularına çatdırardı. Gözəl qadınların məclis və söhbətinə çox meyli var idi.

[1] M ə a f-vergidən azad deməkdir.

Fəsil

XANIN İLXISI

Xanın yaxşı atları, heyvanı və çoxlu ilxısı var idi. Xanın ilxısı İran və Rum vilayətlərində belə böyük şöhrət tapmışdı. Mərhum xanın atlarının çoxu mərhum Nadir şahın atları və ilxısının cinsindən idi. Xan onları Azərbaycan vilayətlərindən, Şahsevən, Şətaqi və Xorasan xanlarından alıb gətirmişdi. Təqribən üç-dörd min və bəlkə daha çox balalayan madyanı, xüsusi cins ayqırları var idi. Xüsusi qoyun sürüləri, malı, camışı o qədər çox idi ki, saymaqla qurtarmazdı.

Fəsil

MƏRHUM İBRAHİM XANIN KARGÜZARLARI, QARDAŞLARI VƏ QARDAŞOĞLANLARI HAQQINDA

Xanın qardaşları, qardaşı uşaqları, öz övladı və əmisi uşaqları məruf bəylər olub, mal, dövlət, nökər və cəlal sahibi idilər. Onların hər biri başqa vilayətlərin xanlarına bərabər idi. Əmisi oğlu Mirzə Əli bəy, bibisi oğlu .Lütfəli bəy, qardaşı uşaqları-Fəzi bəy, Əbdüssəməd bəy, Kəlbəli bəy, Hümmətəli bəy və öz oğlanları o bəylərin sırasında idilər. Mehrəli bəy və İbrahim xan, Pənah xanın uşaqlarıdırlar.

Cavanşir, Otuziki, Kəbirli, Dəmirçi-Həsənli, Bərgüşat, Qaraçorlu, Hacı Samlı, Kolanı və Qapan ellərinin bəyləri ilə Dizak, Vərəndə, Çiləbörd, Talış və Xaçın mahallarının məlikləri də bir para vilayət xanları kimi dövlət, əzəmət, cəlal və binövrə sahibi idilər. Özü tərbiyə edib, rəşadət, çalışqanlıq və səmimiyyətlərinə görə dövlət və rəiyyət sahibi etdiyi başqa bəylər də məşhurdurlar.

Fəsil

EVİNİN ƏMƏLƏ VƏ KARGÜZARLARI VƏ DÖVLƏT İŞİLƏ MƏŞĞUL OLAN ŞƏXSLƏRİ

Birincisi, Vaqif təxəllüslü mərhum Axund Molla Pənahdır ki, tədbirli və kamallı məşhur vəzir idi və İranda, Rumda olduqca şöhrət tapmışdır. Onun türkcə yazdığı aşiqanə şeirləri indi də dillərdə əzbərdir. hörmət sahibi olan başqa kargüzarları, eşik ağaları, nazirləri və əmələləri də bacarıqlı, ağıllı və şirin dilli adamlar idi. Ağa Məhəmməd şahın əhvalatından sonra, Qarabağda üz vermiş pərişanlıq və qarışıqlıq nəticəsində mərhum xanın bunlar kimi bir çox adamları, əmələ və kargüzarları tamamilə vəfat etdilər.

Fəsil

XANIN ADLI-SANLI EVLADI

Hələ mərhum İbrahim xan sağ ikən, bir anadan doğulmuş böyük oğlanları Cavad ağa və Məhəmmədhəsən ağa vəfat etdilər. Bunların anası Cəbrayıllı bəylərindən birinin qızı idi. Mərhum xandan sonra, polkovnik Xanlar ağa və İranda olan Əbülfət xan vəfat etdilər. Sonra, polkovnik Məhəmmədqasım ağa, Fətəli ağa, Süleyman ağa, Hüseynquluağa və Səfiqulu ağa öldülər.

İndi Qarabağda sağ qalanlar: həmail və cəvahir cıqqa sahibi general-mayor Mehdiqulu xan və Əhməd xandır ki, xan qızlarından doğulmuşlar. Şeyx Əli ağa isə kənizdən doğulmuşdur.

Mərhum İbrahim xanın sağ qalan qızlarından biri nəcib Gürcüstan tavatının qızından doğulmuş Gövhər ağadır, biri də İzzət bəyimdir ki, Gürcüstan valisinin vəziri Mirzə Rəbinin qızından olmuşdür.Gürcüstan valisi İrakli mərhum İbrahim xanla daima dost və müttəfiq olmaq istəyirdi. Lakin din ixtilafı imkan vermədiyindən öz vəzirinin üç qızını mərhum xana və iki oğlu— Əbülfət xana və Məhəmmədqasım ağaya vermişdi ki, bu nigah vasitəsilə aralarında məhəbbət əlaqələri yaradılmış olsun.

Fəsil

MEHDİQULU XANIN VARİS VƏ VƏLİƏHD OLMASININ SƏBƏBİ

Mərhum İbrahim xan birinci dəfə Kürəkçay qırağında sərdar Sisianovla görüşdüyü zaman varislik və vəliəhdlik adı onun böyük oğlu mərhum Məhəmmədhəsən ağaya verilmişdi. O zaman Məhəmmədhəsən ağanın ikinci oğlu girov adı ilə Sisianovun yanına göndərildi. General-mayor Məhəmmədhəsən ağa mərhum İbrahim xanın sağlığında öldüyündən, xanın yerdə qalan oğlanları içərisində ən böyüyü general-mayor Mehdiqulu ağa idi. Buna görə mərhum İbrahim xanın öz sağlığında varislik və vəliəhdlik kağızı, xanın və Qarabağın başqa əyanının möhrü ilə Mehdiqulu ağaya verildi. xan və varis adlandırıldı.

Bu səbəbə görə mayor Lisaneviç, mərhum İbrahim xan öldükdən sonra, general Nesvetayevin hüzuruna raport yazmış və ona əsasən 1807-ci ildə böyük imperator mərhum Aleksandr Pavloviçin fərmanı üzrə Mehdiqulu xana Qarabağın xanı adı, hakimiyyət bayrağı və cavahirə tutulmuş qılınc verildi.

Mərhum Mehdiqulu xanın hakimiyyəti dövründə baş vermiş hadisələr, böyük dövlətin kargüzarları tərəfindən dəftərlərdə yazıldığından sizə mə'lumdur. Odur ki, mənim burada yazmağıma ehtiyac qalmır.

Son.